

Wojciech Fijałkowski

Non omnes res perditae sunt : o ogrodach barokowej Warszawy

Ochrona Zabytków 51/4 (203), 333-350

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wojciech Fijałkowski

NON OMNES RES PERDITE SUNT. O OGRODACH BAROKOWEJ WARSZAWY*

Obranie Warszawy w XVI w. na siedzibę polskiego króla, jego dworu i centralnych urzędów państwowych, a także na miejsce odbywania tu sejmów i elekcji królewskich sprawiło, że dotychczasowa stolica Mazowsza zaczęła przeobrażać się w nowoczesną metropolię Polski. W długotrwałym procesie „ustoleczniania” Warszawy następował intensywny rozwój przestrzenny miasta, które wyrastając z zaczątków średnio-wiecznych rozwijało się wzdłuż traktów idących ku południowi, zachodowi i północy.

Ważną rolę w tym rozwoju odgrywały liczne założenia ogrodowe związane organicznie zarówno z rezydencjami królewskimi, możnowładczymi i szlacheckimi, jak też z wieloma budowlami kościelnymi i klasztorными¹. Kiedy dziś analizujemy historyczne plany Warszawy, sporządzone m.in. przez C. F. Wernecka (1732), C. F. Hübnera (1740), P. Ricaud de Tirregaille’a (1762), G. L. le Rouge’a (1768) oraz A. Hiża i H. Jędrzejowskiego (1771), powstaje nieodparte wrażenie, że barokowa stolica Rzeczypospolitej była aż do końca epoki miastem ogrodów. Główny ich ciąg ukształtował się wzdłuż linii Wisły po obu stronach Traktu Królewskiego, uzyskując swą najbardziej malowniczą postać na koronie i zboczach skarpy wiślanej oraz na średnim i zalewowym tarasie rzeki. Już w 1 poł. XVII w. wiele z tych założeń rezydencjonalnych przekroczyło wtórny pas obwarowań miejskich z czasów Zygmunta III, a ich długi łańcuch rozciągał się w XVIII stuleciu od położonych na północy Młocin aż po usytuowaną na południu Bażantarnię (dzisiejszy Natolin).

Liczne barokowe rezydencje pałacowo-ogrodowe zakładane były także wzdłuż głównych dróg komuni-

kacyjnych prowadzących z Warszawy do Krakowa, Wrocławia, Kalisza, Poznania i Gdańska.

W wyniku dramatycznych dziejów Warszawy, licznych zniszczeń wojennych i nieustannych zmian dokonywanych przy przeobrażeniach przestrzennych stolicy, zniknęły one z krajobrazu miasta lub przekomponowane gruntownie w myśl modnych tendencji planistycznych, utraciły swoją barokową urodę, którą niejednokrotnie dorównywały znanym zespołom pałacowo-ogrodowym w stolicach państw europejskich.

W okresie wczesnego baroku, przypadającego na czasy panowania Wazów, w rezydencjach warszawskich i podwarszawskich dominował jeszcze włoski typ ogrodów kwaterowych, wywodzący się z renesansowej i manierystycznej formacji stylowej. Ogrodów tych, zakładanych zazwyczaj poprzecznie w stosunku do pałacu czy dworu, nie wiązano w jeden organizm przestrzenny z architekturą budynku rezydencjonalnego. Regularny ogród kwaterowy miał najczęściej charakter użytkowy — „z różnymi ziołami, jarzynami i kwiatami” — który wzbogacono nierzadko wolno stojącymi rzeźbami i fontannami, o czym wiemy chociażby z opisów zawartych w znanym *Gościńcu* Adama Jarzębskiego z 1643 r.

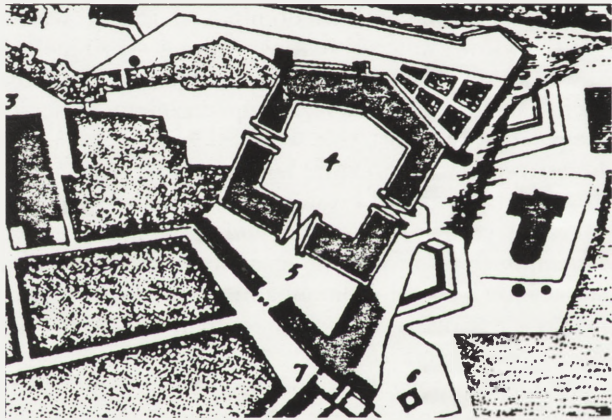
W czasach dojrzałego i późnego baroku popularny stał się promieniujący na całą Europę francuski typ kompozycji *entre cour et jardin*, gdzie pałac — stanowiący punkt centralny całego założenia — poprzedzał paradny dziedziniec, znajdujący się zaś za pałacem geometryczny ogród związany był ściśle z architekturą rezydencji i stanowił programowe przedłużenie treści jej wnętrza. Oddziaływanie sztuki francuskiej na kształt i charakter założeń ogrodowych barokowej Warszawy

* Niniejszy artykuł jest rozszerzoną wersją referatu *Zapomniane ogrody barokowej Warszawy* wygłoszonego na sesji naukowej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami w dniu 23 maja 1998 r. pod tytułem „Pałac w ogrodzie”.

1. Autor wykorzystał liczne źródła i opracowania ogólne w tym zwłaszcza: *Barokowa sztuka ogrodowa w Polsce i Saksonii, Katalog wystawy*, Warszawa 1997; G. Ciołek, *Ogrody w Polsce*, Warszawa 1954; W. Fijałkowski, *Szlakiem warszawskich siedzib i rezydencji królewskich*, Warszawa 1990; tenże, *Sztuka ogrodowa Warszawy w czasach saskich* (w druku); M. Gembarowicz, *Album Poturzycki, nowe materiały do dziejów architektury epoki saskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXI, 1976, s. 77–152; W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18 Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967; D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w., Katalog*, Warszawa

1970; M. Kwiatkowski, *Niech twoich ulic wiatr mnie owionie...*, *Architektura warszawskich dzielnic*, Warszawa 1973; tenże, *Architektura mieszkaniowa Warszawy*, Warszawa 1989; S. Lorentz, *Efraim Szreger, architekt polski XVIII wieku*, Warszawa 1986; L. Majdecki, *Ogrody warszawskie XVIII wieku*, (w:) *Warszawa XVIII wieku*, z. 2, Warszawa 1973, s. 219–257; A. Milobędzki, *Architektura polska XVIII wieku*, Warszawa 1980; S. Mossakowski, *Tylman z Gameren, architekt polskiego baroku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973; J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991; *Varsaviana w zbiorach drezdeńskich. Katalog planów i widoków Warszawy oraz rysunków architektonicznych budowli warszawskich okresu saskiego*, Warszawa 1965; S. B. Zug, *Ogrody w Warszawie i jej okolicach opisane w 1784 r.*, *Kalendarz Powszechny na rok przestępny 1848*, Warszawa, s. 1–18.

wyrażało się nie tylko w samej zasadzie kształtowania wnętrza ogrodowych na podobieństwo architektury pałacu, otwierającej się i znajdującej kontynuację w zieleni. Wyrażało się ono także w trójstrefowości układów planistycznych, które tworzył zazwyczaj obszerny salon przypałacowy ozdobiony płaskimi parterami kwiatowymi, dalej zaś gabinety szpalerów, a na końcu boskiety. Struktura warszawskich ogrodów barokowych była bardzo zróżnicowana. Rozplanowanie bowiem każdego ogrodu uzależnione było od takich czynników, jak wielkość i kształt posesji, ukształtowanie terenu czy skala bryły pałacu, a jego urządzenie i wyposażenie w fontanny, rzeźby, grotty i altany od wiedzy, zamożności i kultury osobistej fundatora. Przy zachowaniu francuskiej zasady kompozycji prawo obywatelstwa znajdowały także zdobycze włoskiej sztuki ogrodowej w formie murów oporowych, tarasów, grot i płynącego z kultu antyku wystroju rzeźbiarskiego o treściach mitologicznych. Pewne wpływy miała również holenderska i niemiecka sztuka ogrodowa wyrażająca się w stosowaniu kanałów, narożnych altan i skrajnych bindaży.

1. Plan sytuacyjny Zamku Królewskiego z ogrodem, fragment planu Warszawy E. J. Dahlberga, 1656 r.

1. Situation plan of the Royal Castle with the garden, fragment of a plan of Warsaw by E. J. Dahlberg, 1656

Pierwsze miejsce wśród barokowych założeń rezydencjonalnych Warszawy miały ogrody przy siedzibach królewskich. Obok znanych m.in. z planu E. J. Dahlberga z 1656 r. niewielkich ogrodów przy Zamku Królewskim Wazów (1598–1619) (il. 1) i przy pałacyku syna Zygmunta III — księcia Karola Ferdynanda utworzone były na skarpie wiślanej dwa opisywane i interpretowane wielokrotnie przez uczonych rozległe

założenia królewskie przy Krakowskim Przedmieściu, gdzie w 1634 r. zbudowana została *Villa Regia* zwana później Pałacem Kazimierzowskim, i w Ujazdowie, na którego terenie wzniesiono w 1619 r. pałac „*in modo di castello*”². Pewną wspólną cechą obu tych założeń było usytuowanie siedzib królewskich na krawędzi skarpy, jako dominanty stanowiącej ośrodek dwupoziomowego układu ogrodowego, którego górna część, wchodząca w bezpośredni związek z architekturą rezydencji, miała charakter regularnego ogrodu ozdobnego i użytkowego zwanego przez włoskich teoretyków sztuki *domestico*, dolna natomiast, obejmująca zboczne skarpy i podskarpie stanowiła, jak we francuskich założeniach barokowych, leśny zwierzyńiec zwany *salvatico*³. O ile jednak Ujazdów po parokrotnych barokowych przekształceniach zachował na długo swoje walory kompozycyjne (il. 2) widoczne na wszystkich planach Warszawy aż do czasów stanisławowskich, o tyle zespół pałacowo-parkowy przy Krakowskim Przedmieściu już podczas potopu szwedzkiego utracił bezpowrotnie swój barokowy charakter i kartograficzne notowania na planach miasta.

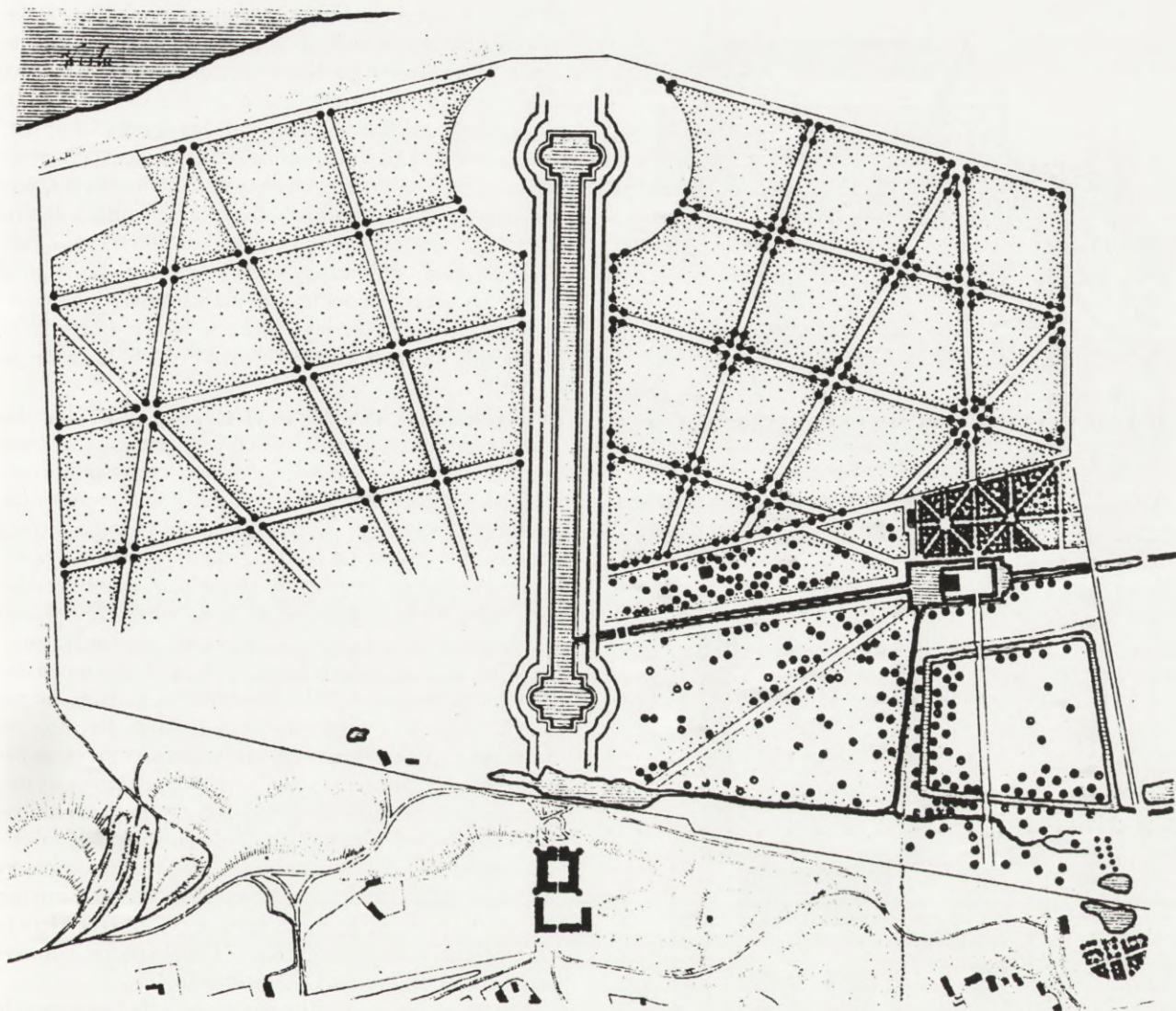
Za przykładem dworu wazowskiego założone zostały w 1 poł. XVII w. między Zamkiem Królewskim a Pałacem Kazimierzowskim dwie okazałe rezydencje magnackie — marszałka nadwornego koronnego Adama Kazanowskiego, z programem ogrodowym bliskim założeniom królewskim, i Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego, w której pokuszono się na pierwsze w ówczesnej Warszawie italianizujące tarasowe rozwiązanie kompozycji ogrodowej na zboczu skarpy. W ciągu XVII stulecia wzbogacono je dekoracyjnymi parterami kwiatowymi ujętymi wąskimi boskietami oraz basenami z fontannami i strzyżonymi szpalerami (il. 3). W sąsiedztwie Pałacu Kazimierzowskiego powstało w następnym wieku na skarpie i terenie podskarpowym kolejne, niezwykle efektowne założenie ogrodowe Gozdzkich. Urządzono tu bardzo czytelne na planach Tirregaille’a i na tzw. Panoramic Baryczkowskiej z końca XVIII w. wielkie tarasy ze schodami na osi pałacu, bocznymi rampami, parterami kwiatowymi i boskietami na każdym poziomie. Dolny ogród wyróżniał się ponadto dużym kanałem na osi założenia w formie krzyża o kształcie greckiej litery Tau, połączonego bezpośrednio z Wisłą, a stanowiącego echo wersalskiego kanału w formie krzyża greckiego (il. 4).

Na malowniczym płaskowyzu skarpy warszawskiej powstały również trzy inne barokowe założenia pałacowo-ogrodowe. Pierwszym z nich była rezydencja podkomorzego wielkiego koronnego Jana Gnińskiego

2. Do najważniejszych opracowań obu założeń należą: J. Putkowskiej, *Królewska rezydencja na przedmieściu Warszawy XVII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXIII, 1978, s. 279–302; teże, *Rezydencja w Ujazdowie w drugiej połowie XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XX, 1976, s. 89–101; A. Lutostańskiej, *Rezydencja Wazów w Ujazdowie pod Warszawą*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, VII, 1962, s. 27–43; teże,

Z problematyki projektów rozbudowy Ujazdowa w czasach saskich, „Biuletyn Historii Sztuki”, XXIX, 1967, s. 317–339; L. Majdeckiego, *Łazienki, przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, Warszawa 1969.

3. Por. M. Szafrąńska, *Ogród i las. Naturalistyczne bezdroża XVII-wiecznej sztuki ogrodowej*, (w:) *Sztuka XVII wieku w Polsce*, Warszawa 1995, s. 183.

2. Plan sytuacyjny Ujazdowa z 1732 r. Oprac. G. Ciolek
 2. Situation plan of Ujazdów from 1732. Prep. by G. Ciolek

na wysuniętym cyklu skarpy, zaprojektowana przez Tylmana z Gameren ok. 1681 r. w formie trójkondygnacyjnego pałacyku z trapezoidalnym tarasem od strony Wisły o quasi-warownym obwałowaniu zbocza i geometrycznego ogrodu kwaterowego ciągnącego się w kierunku Nowego Światu⁴. Dwa pozostałe założenia typu wieloprzestrzennych układów geometrycznych — tworzył ogród Henryka i Marii Brühlów na Nowym Świecie, urządzony w latach 1747–1750 wg projektu J. F. Knöbla, i być może tego samego autorstwa sąsiedni ogród należący do zięcia Henryka Brühla, kasztelana krakowskiego Jerzego Augusta Mniszcha (il. 4).

Rysem charakterystycznym obu tych założeń było usytuowanie pałacyku-willi nie jak w większości ówczesnych rozwiązań między dziedzińcem a ogrodem,

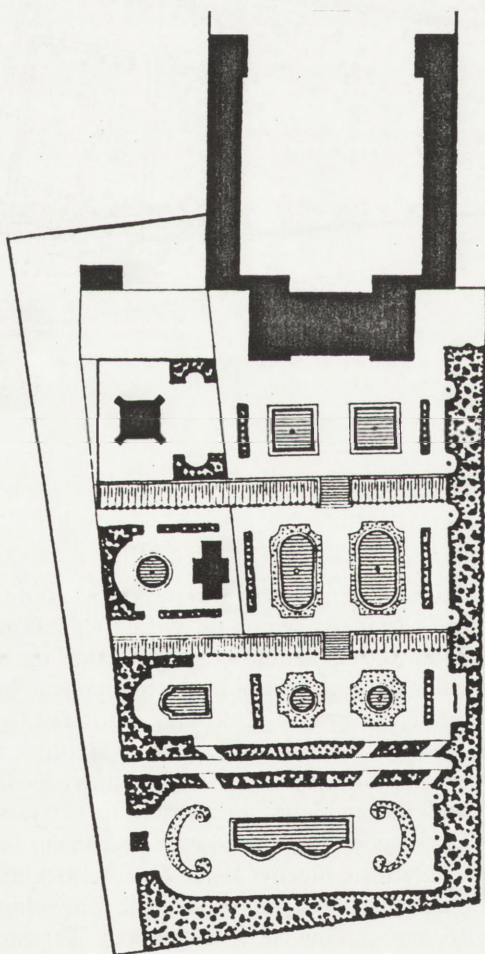
lecz na końcu ogrodu przy skraju skarpy, skąd rozpościerał się wspaniały widok na Wisłę i jej malowniczą dolinę. Sam ogród Brühlów tworzył salon ogrodowy na osi pałacyku oraz zespół boskietów po jego bokach i na zamknięciu ogrodu. Założenie natomiast ogrodowe Mniszchów zaprojektowane zostało w formie zespołu kwater ułożonych parami wzdłuż głównej osi pałacowej podkreślonej kolistymi placami na skrzyżowaniu dróg oraz diagonalno-krzyżowym podziałem kwater.

Los obszedł się niezbyt łaskawie z wszystkimi tymi założeniami barokowymi na skarpie powodując, że zniknęły one całkowicie z krajobrazu Warszawy na przełomie XVIII i XIX stulecia. Na dawnych terenach rezydencji Gnińskich wyrosło kilkadziesiąt kamienic i parterowych domów, najpierw drewnianych, a na-

4. Pałac Gnińskiego znany jest powszechnie jako Zamek Ostrogskich.

a

b

3. Założenie pałacowo-ogrodowe Koniecpolskich: a — fragment panoramy Warszawy E. J. Dahlberga 1656; b — plan sytuacyjny wg planu Warszawy P. Tirregaille'a, 1762 r. Oprac. G. Ciolek

3. The Koniecpolski palace-garden premise: a — fragment of a panorama of Warsaw by E. J. Dahlberg. 1656, b — situation plan according to a plan of Warsaw by P. Tirregaille, 1762. Prep. by G. Ciolek

stępnie w latach 1818–1829 murowanych. Sam pałacyk natomiast, przechodząc z rąk do rąk, stał się siedzibą Warszawskiego Konserwatorium Muzycznego, a po powojennej odbudowie przeszedł w 1953 r. w użytkowanie Towarzystwa im. Fryderyka Chopina.

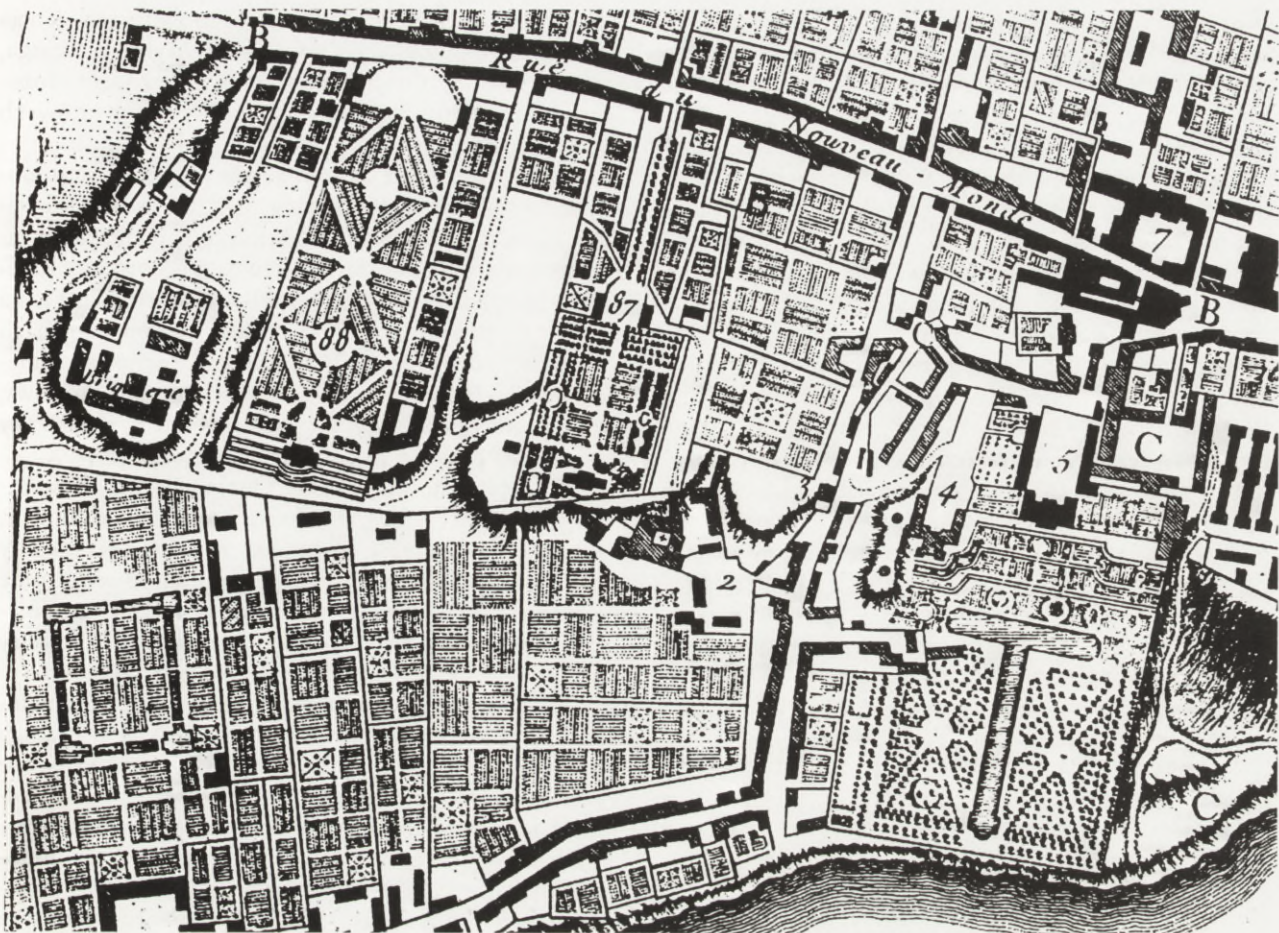
Na miejscu ogrodu Gozdzkich, po licznych przekształceniach dokonanych tu w ubiegłym stuleciu, wyrosła ostatecznie zabudowa mieszkalna i gmach Teatru Polskiego. Na terenie ogrodu Brühla powstał w 2 poł. XIX w. park publiczny i ulica Foksal⁵, zaś ogród Mniszcha uległ całkowitej likwidacji w związku z przeprowadzeniem przez jego teren w latach 1818–1823 wschodniego odcinka Alej Jerozolimskich, nazwanego w 1916 r. Aleją 3–Maja.

Teren skarpy warszawskiej był w czasach baroku miejscem realizacji królewskich i magnackich założeń ogrodowych zarówno w jej odległej części południowej, jak i północnej. W XVII stuleciu w rejonie — jak się sądzi dzisiejszego skrzyżowania ulicy Dolnej z ulicą Puławską — założona została Arkadia marszałka wielkiego koronnego Stanisława Herakliusza Lubomirskiego. Dalej na południe od niej, na obszarze starego płaskowyzia położonego wśród jarów i wąwozów, zwanego w czasach saskich Króliczą Górą (później Królikarnią), powstała w 1732 r. niewielka siedziba Augusta II. Tworzył ją stojący na skraju skarpy Pavillon de Belvedere „piękną inwencją wybudowany przez architekta Jego Królewskiej Mości” C. F. Pöppelmana, z czterokwaterowym ogródkiem ozdobionym haftowymi barokowymi parterami ujętymi z trzech stron niskim żywopłotem (il. 5). Stosunkowo szybko zapomniano o królewskiej siedzibie w Królikarni, której istnienie już w pół wieku po jej powstaniu przyćmiła rezydencja szambelana królewskiego Karola Aleksandra Thomastisa, wzniesiona przez D. Merliniego.

Ostatnim ogniwem długiego łańcucha barokowych założeń pałacowo-ogrodowych w południowej części doliny Wisły i skarpy warszawskiej stała się królewska rezydencja Jana III w Wilanowie. Ukształtowana w latach 1677–1696 wg francuskiej dyspozycji przestrzennej z pałacem-willą jako dominantą w centrum barokowego założenia, dwudzielnym dziedzińcem od frontu i dwupoziomowym ogrodem za pałacem (il. 6), wzbogacona została dodatkowo położonym na rozległym terenie po drugiej stronie Jeziora Wilanowskiego zwierzyńcem oraz odległą nieco od Wilanowa, w wchodzącą w skład dóbr królewskich Bażantarnią. Po objęciu w 1730 r. Wilanowa w dożywotne władanie przez Augusta II, malowniczy obszar leśny Bażantarni przekomponowany został w duchu francuskich założeń w ogród z promienistym wachlarzem duktów (il. 7) zbiegających się u podnóża projektowanego przez monarchę *maison de plesance*⁶. Kiedy w XIX stuleciu ma-

5. Szerzej na ten temat pisze T. S. Jaroszewski, *Pałac Zamojskich na Foksalu*, Warszawa 1987.

6. Por. H. Skimborowicz i W. Gerson, *Willanów. Album widoków i pamiątek*, Warszawa 1877, s. 182. Autorzy wiążą jednak niesłusz-

4. Fragment planu Warszawy P. Tirregaille'a, 1762 r. z ogrodami Gozdzkich (5), H. Brühla (87), J. A. Mniszcha (88)

4. Fragment of a plan of Warsaw by P. Tirregaille, 1762, with the Gozdzki (5), H. Brühl (87) and J. A. Mniszech gardens

jętność wilanowska stanowiła dziedzictwo rodu Potoczkich, dawna rezydencja królewska uzyskała charakter romantycznego założenia pałacowo-ogrodowego, a barokowy zwierzyniec w Bażantarni, przemianowany na Natolin, przekształcony został w istniejący po dziś dzień park krajobrazowy.

Tak jak na południowym odcinku skarpy warszawskiej stworzone zostały barokowe założenia królewskiej Królikarni i Bażantarni, tak na odcinku północnym powstała w latach 1693–1696 projektowana przez Tylmana z Gamera królewska rezydencja Marii Kazimiery — Marymont (il. 8), przejęta następnie przez Augusta II, a po jego śmierci przez Augusta III, oraz wysunięte jeszcze bardziej na północ Młociny Henryka Brühla, urządzone w latach 1752–1763 dla potrzeb saskiego ministra przez J. F. Knöbla⁷.

Odczytany przez badaczy układ kompozycyjny XVII-wiecznego założenia willowo-ogrodowego w Ma-

rymoncie, porównany z rysunkiem inwentaryzacyjnym całego terenu sprzedanym w 1778 r. przez J. G. Daumanna wskazuje, że mimo daleko idących zamysłów Augusta II zmierzających do przeobrażenia rezydencji Marii Kazimiery w okazałą siedzibę myśliwską, zbliżoną do saskiego Rosentalu koło Lipska, przetrwała ona prawie do końca XVIII w. (tzn. do objęcia jej przez dwór pruski) bez większych zmian. Do schyłku XVIII stulecia zachowały się także Młociny, w których letni pałacyk Brühla, z niewielkim ozdobnym ogrodem na koronie skarpy wiślanej, powiązany został szeroką aleją z rozległym terenem leśnego zwierzynca.

Podobnie jak wiele barokowych zespołów pałacowo-ogrodowych na skarpie, tak też Marymont i Młociny przeżyły swój dramatyczny los. W wyniku zmieniających kolei dziejów, Marymont jako królewskie założenie rezydencjonalne przestał całkowicie istnieć, ustępując miejsca najpierw wybudowanemu tu w 1816 r.

nie mały budynek w Bażantarni z czasami Jana III; por. także S. Lorentz, *Natolin*, Warszawa 1948, s. 8, który odrzuca całkowicie tę wiadomość.

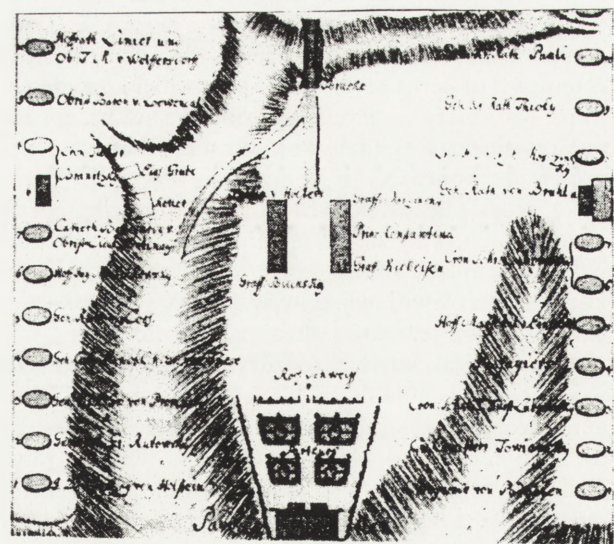
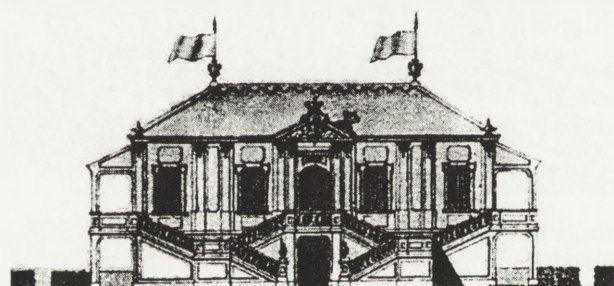
7. Marymont i Młociny doczekały się opracowań: A. Króla, *Marymont. Dzieje letniej rezydencji Jana Sobieskiego, Augusta II i Augu-*

sta III oraz Instytutu Agronomicznego, „Rocznik Warszawski”, I, 1960, s. 35–79 i K. Sokołowskiej-Grzeszczyk, *Ogród i pałac w Młocinach*, „Rocznik Warszawski”, III, 1962, s. 124–148.

Instytutowi Agronomicznemu, a ostatnio wzniesionemu już po II wojnie światowej osiedlu mieszkaniowemu. Młociny natomiast uległy daleko idącej degradacji i niefortunnej indywidualnej zabudowie.

Mówiąc o zespołach pałacowo-ogrodowych na warszawskiej skarpie i w dolinie Wisły, nie można pominąć także zespołów ogrodowych powstałych przy biegnącej wzdłuż rzeki ulicy Solec. Już w XVII w. wzniesiony został w pobliżu ul. Książęcej dwór Jana III Sobieskiego, z zabudowaniami gospodarczymi i ogrodem, oraz dwór z ogrodem jego przyjaciela, koniuszego wielkiego koronnego Marka Matczyńskiego, który w 1693 r. ustąpił miejsca nowo wzniesionemu kościołowi Św. Trójcy i klasztorowi trynitarzy.

Wśród późnobarokowych zespołów ogrodowych w rejonie Solca, szczególną uwagę zwracały widoczne na XVIII-wiecznych planach Warszawy cztery duże kompozycje przestrzenne o wyraźnie odmiennej formie i charakterze. Pierwszą z nich była tzw. Ekonomia Saska, stanowiąca zaplecze usługowo-gospodarcze dworu Augusta III, której centrum tworzył czworobok z charakterystycznymi basenami wodnymi w narożach,

5. Pavillon de Belvedere i założenie pałacowo-ogrodowe Augusta III w Królikarni 1732 r. Państwowe Zbiory Sztuki w Dreźnie

5. Pavillon de Belvedere and the palace-garden premise of August III in Królikarnia, 1732. State Art Collection in Dresden

połączonymi kanałami. Drugą stanowiła rezydencja feldmarszałka saskiego Jakuba Henryka Fleminga, z symetrycznym wieloprzestrzennym ogrodem złożonym z zespołów parterów gazonowych, kwiatowych i boskietów.

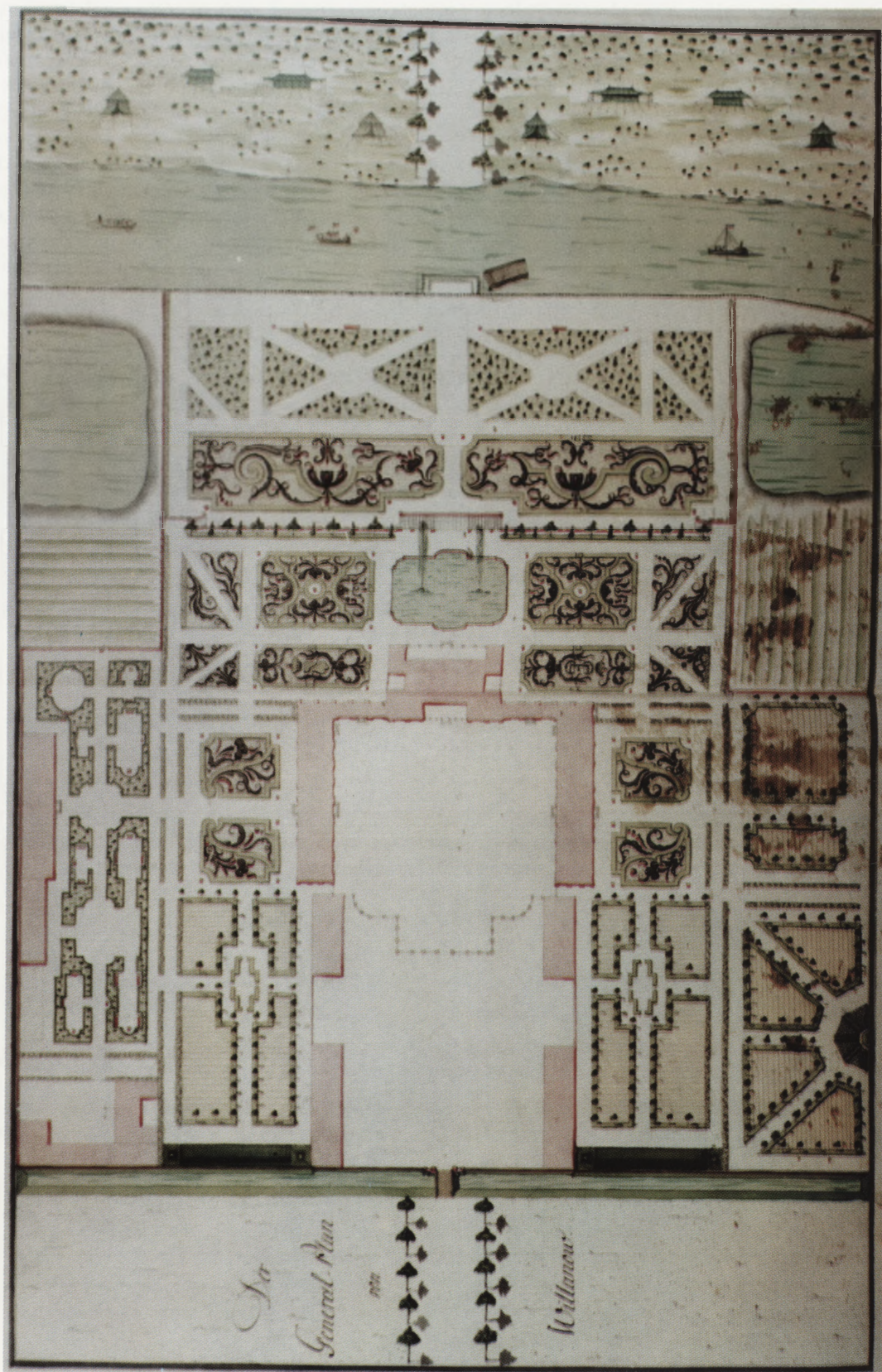
Trzecie i czwarte założenie ogrodowe, skomponowane w formie jednoosiowych układów wielodzielnych, należało do Samuela Kahlego, późniejszego intendenta króla Stanisława Augusta, i do biskupa Kajetana Sołtyka. Oba założenia powstały ok. 1760 r. na wąskich, prostokątnych parcelach po obu stronach Kanału Królewskiego w Ujazdowie, cechował symetryczny układ parterów tworzących salon ogrodowy, zakończony półkolistym szpalerem bądź obramowany półkolistą pergolą z pięcioma altanami (il. 9).

Z biegiem lat wszystkie te założenia uległy likwidacji. Na miejscu Ekonomii Saskiej powstała w 1817 r. fabryka kobierców i dywanów, a w 1865 r. zakłady gazownicze. Ogród Kahlego po południowej stronie kanału i ogród Sołtyka po stronie północnej przeznaczono w czasach Królestwa Kongresowego na koszarzy huzarskie.

Jak już powiedziane zostało na wstępie, poza zespołami pałacowo-ogrodowymi wyrosłymi w czasach baroku na skarpie i w dolinie Wisły, powstało wiele zespołów wzdłuż zachodniej pierzei Krakowskiego Przedmieścia i przy Nowym Świecie oraz przy innych głównych ulicach Warszawy. Większość ogrodów, skomponowanych w XVII w. przy dworach wojewodów Wincentego Gosiewskiego, Jakuba Sobieskiego i Kaspra Denhoffa oraz prymasa Michała Radziejewskiego o stosunkowo prostych rozwiązaniach kompozycyjnych, uzyskała w XVIII stuleciu znacznie wzbogacone formy, gdy na miejscu dotychczasowych dworów powstały pałace Marii i Augusta Czartoryskich, kasztelana krakowskiego Jerzego Towiańskiego, kupca Ludwika Mellina oraz Elżbiety i Adama Sieniawskich. Ogrody tych rezydencji, oparte na tradycyjnym dawnym układzie kwater, najczęściej w postaci kwadratu lub prostokąta zbliżonego do kwadratu, uzyskały rokokową formę i ornamentację parterów, modne elementy wyposażenia architektoniczno-rzeźbiarskiego oraz zróżnicowanie poszczególnych części kompozycji w ramach układu kwaterowego nawiązującego do osi głównej pałacu.

Podobnie miała się sprawa z barokową siedzibą Wielopolskich na Nowym Świecie, nabytą w 2 poł. XVIII w. przez hetmana wielkiego koronnego Franciszka Ksawerego Branickiego, gdzie dawny skromny ogród przy pałacu przekształcony został w salon ogrodowy obramowany półkolistym szpalerem rzadko posadzonych drzew, trejazem z altaną na osi pałacu i nisząmi z ławkami po bokach altany (il. 10).

Żaden z tych barokowych ogrodów leżących przy Trakcie Królewskim Warszawy nie przetrwał do naszych czasów. Po przekształceniach dokonanych w XIX w. zniknęły one całkowicie w naszym stuleciu. Szczątkowe ślady ich dawnego istnienia przetrwały jedynie przy

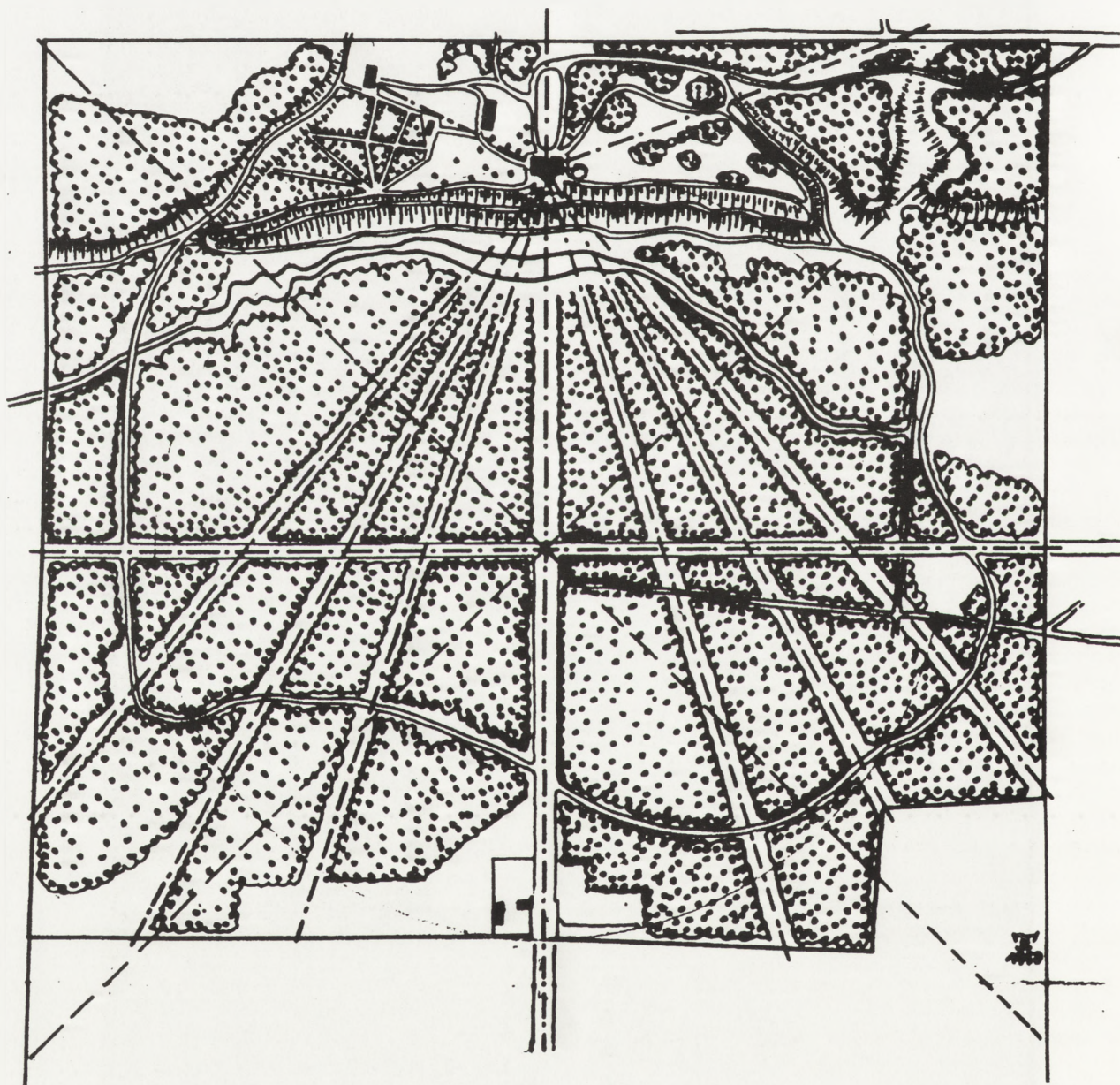

6. Plan założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie, ok. 1730 r. Album Poturzycki, Biblioteka im. W. Stefanyka we Lwowie. Fot. T. Żółtowska-Huszcza

6. Plan of the palace-garden premise in Wilanów, about 1730. The Poturzycki Album, the W. Stefanyk Library in Lviv. Photo: T. Żółtowska-Huszcza

dawnym pałacu Sieniawskich (później Czapskich, Krasieńskich i Raczyńskich) przeznaczonym po ostatniej wojnie na siedzibę Akademii Sztuk Pięknych⁸ oraz przy pałacu Czartoryskich (następnie Lubomirskich i Potockich), mieszczącym po odbudowie w 1949 r. Ministerstwo Kultury i Sztuki⁹. Żałować należy, że w ramach powojennej odbudowy miasta, przy tych dwóch obiektach tak ściśle związanych z polską kulturą, ograniczono się jedynie do odbudowy samych pałaców nie podejmując żadnych działań idących w kierunku przywrócenia historycznego wyglądu towarzyszącym zawsze tym pałacom założeniom ogrodowym. Pamiętać

należy, że ogród przy obecnym pałacu Ministerstwa Kultury i Sztuki stanowił w XVIII w. interesującą odmianę rozwiązania tarasowego z osiowo położonym salonem ogrodowym, poprowadzonym przez wszystkie trzy tarasy ujęte po bokach podwójnymi szpalerami drzew, oraz ozdobnie potraktowaną częścią południową, wyposażoną w altanę, gazony i bindaże. O ile jednak rekonstrukcja tego ogrodu mogła wywołać pewne spory natury urbanistycznej, o tyle przywrócenie barokowego symetrycznego ogrodu przy dawnym pałacu Sieniawskich nie nastroczało żadnych problemów. Teren bowiem historycznego ogrodu pałacowego nie

7. Konstrukcja kompozycji założenia pałacowo-parkowego w Natolinie z czasów saskich. Oprac. G. Ciołek

7. Construction of the composition of the palace-park premise in Natolin from the Saxon era. Prep. by G. Ciołek

8. Por. J. Mieszko, *Pałac Czapskich*, Warszawa 1971.

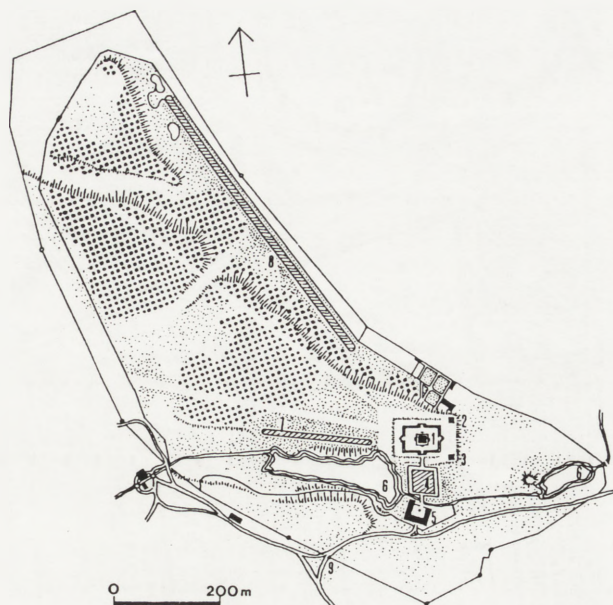
9. Por. M. I. Kwiatkowska, I. Malinowska, *Pałac Potockich*, Warszawa 1976.

został nigdy zabudowany i, jak mało który w powojennej Warszawie, nadawał się do pełnej odbudowy w formie sześciokwaterowej kompozycji złożonej z parterów kwiatowych i boskietów z krzyżowo-diaagonalnymi alejkami wewnątrz.

Największym i najwspanialszym zespołem pałacowo-ogrodowym barokowej Warszawy, związanym z Traktem Królewskim, była rezydencja Augusta II i Augusta III, rozwinięta w wielkie założenie urbanistyczne zwane Osią Saską. Założenie to, wyrosłe z XVII-wiecznego pałacu i ogrodu Morsztynów, ukształtowane zostało w nawiązaniu do Wersalu w latach 1726–1763 przez saskich inżynierów M. D. Pöppelmana, Z. Longuelune’a i J. Ch. Naumanna przy ścisłym twórczym współudziale Augusta II. Tworzył je pałac królewski poprzedzony dziedzińcami wjazdowymi i obszerny ogród o charakterystycznej dla szkoły Le Notre’a kompozycji opartej na połączeniu układu osiowego z promienisto-wachlarzowym¹⁰.

Kształt ogrodu, wynikający z układu zewnętrznych ulic, otrzymał regularny zarys w formie charakterystycznego, wydłużonego pięcioboku. Centralną część ogrodu stanowił długi parter kwiatowy, ujęty po bokach szpalerami strzyżonych drzew, zakończony zamykającą oś główną ogrodu okazałą budowlą zwaną Wielkim Salonem. Budowla ta — stanowiąc jeden z najważniejszych pawilonów Ogrodu Saskiego — wyznaczała jednocześnie miejsce zbiegu wachlarza promienistych alej i trapezoidalnych boskietów. Boczne części ogrodu wyposażone w liczne pawilony i urządzenia ogrodowe miały charakter użytkowo-ozdobny (il. 11). W latach Królestwa Kongresowego przekomponowano całkowicie barokowy Ogród Saski na park angielski wg projektów J. Savage’a, a po generalnej przebudowie Pałacu Saskiego poddano go dalszym niefortunnym przekształceniom (il. 12) pozbawiając ostatecznie to historyczne królewskie założenie jego charakterystycznej formy. Ostatni cios zadało Ogrodowi Saskiemu przecięcie jego zachodniej części dwoma jezdniami przedłużonej ulicy Marszałkowskiej wraz z torowiskiem tramwajowym oraz dopuszczenie przez władze wojewódzkie Warszawy w 1997 r. do wzniesienia w jego części południowo-zachodniej wielokondygnacyjnego gmachu centrum biznesowego.

Z Ogradem Saskim sąsiadowały w XVIII stuleciu siedziby osób związanych z królem bądź środowiskiem dworskim. Przy ulicy Królewskiej, biegnącej wzdłuż południowej granicy ogrodu, swoje rezydencje pałacowo-ogrodowe, o prostych układach symetrycznych z parterami strojnymi w kwietne hafty, mieli Bielińscy i biskup Antoni Sebastian Dembowski. Od strony północno-wschodniej przylegał do rezydencji królewskiej

8. Plan sytuacyjny Marymontu w końcu XVII w.: 1 — Pawilon Królowej; 2 — budynek dla służby; 3 — kuchnia; 4 — sadzawka; 5 — folwark; 6 — staw; 7 — kanał mały; 8 — kanał wielki; 9 — główna brama. Oprac. J. Putkowska

8. The situation plan of Marymont at the end of the seventeenth century: 1 — Queen's Pavilion, 2 — servants' quarters, 3 — kitchen, 4 — pool, 5 — farm, 6 — pond, 7 — small canal, 8 — grand canal, 9 — main gate. Prep. by J. Putkowska

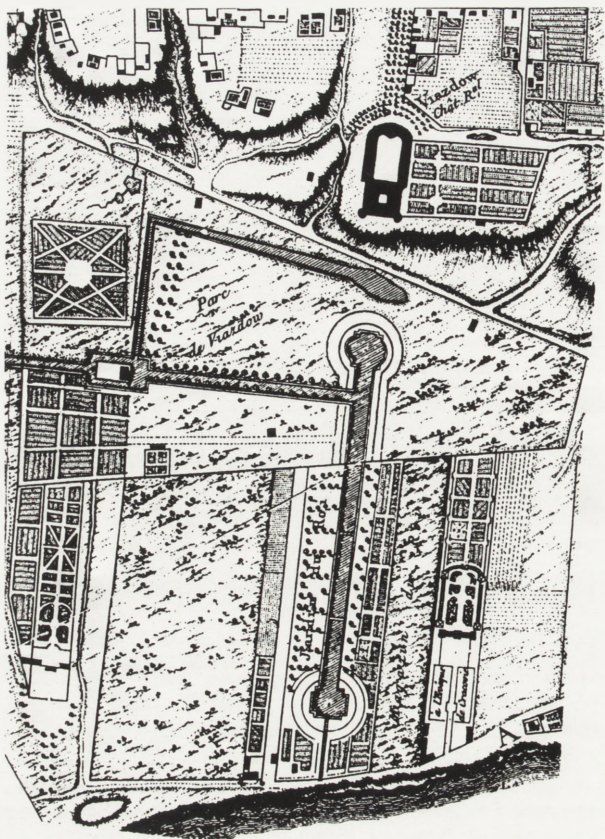
ogród pałacowy ministra Henryka Brühla, a od północnego zachodu — ogród przy Pałacu Błękitnym na ulicy Senatorskiej, należący do córki i, wg plotek faworyty monarchy, Anny Orzelskiej, a następnie do Augusta i Marii Czartoryskich¹¹. Pierwszy z nich, projektowany przez J. D. Jaucha w 1726 r., na posesji w kształcie pięcioboku, posiadał charakterystyczną kompozycję promienisto-wachlarzową z boskietami mieszczącymi małe gabinety ogrodowe (il. 11). Pod koniec panowania Augusta III ogród został całkowicie przekomponowany (il. 12), zatracając swój dotychczasowy wygląd, by już w końcu XIX w. ulec całkowitej dekompozycji. Niewielki ogród przy Pałacu Błękitnym zaprojektowany w tym samym czasie przez C. F. Pöppelmana, uzyskał bardzo proste rozplanowanie (il. 13), które stało się prototypem niektórych późniejszych ogrodów warszawskich. Tworzył je półkolisty parter z parami kwietników i basenów wodnych otoczonych ścianą treliazy i dwuspadową aleją lipową oraz — zamykającą oś główną jego kompozycji — przyścienną fontanną w formie kaskady.

Ulica Senatorska, przy której stanął Pałac Błękitny z ogrodem, wzniesiony na miejscu istniejącej tu wcze-

10. Ogród Saski i Oś Saską mają szereg opracowań naukowych w tym m.in.: Z. Bienieckiego, *Oś barokowa Warszawy*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, V, 1960, s. 469–517; E. Harazińskiej, *Ogród Saski*, Warszawa 1979 i J. Rylke, *Powstanie i przekształcenie*

Ogrodu Saskiego w Warszawie, praca doktorska napisana na Wydziale Ogrodniczym SGGW, Warszawa 1976, mps.

11. Od 1811 r. aż do ostatniej wojny Pałac Błękitny stanowił własność Zamoyskich. Szerzej o zabytku pisze A. Rottermund, *Pałac Błękitny*, Warszawa 1970.

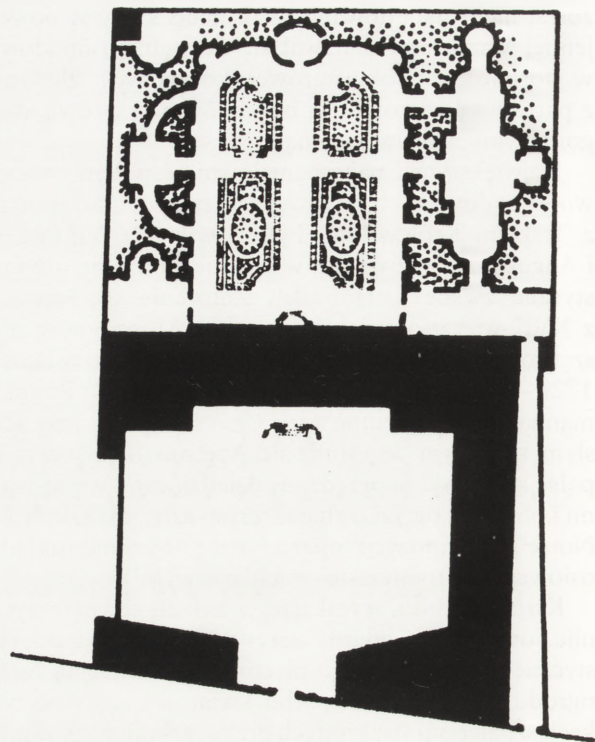

9. Fragment planu Warszawy L. Lorouge'a, 1768 r. z ogrodami S. Kahlego (po lewej stronie Kanalu Królewskiego) i K. Soltyka (po prawej stronie)

9. Fragment of a plan of Warsaw by L. Lorouge, 1768, with the garden of S. Kahle (on the left side of the Royal Canal) and K. Soltyk (on the right side)

śniej rezydencji biskupa Teodora Potockiego, była już w XVII w. jedną z głównych arterii Warszawy, gdzie powstało kilkanaście dworów z ogrodami, należących do podczaszego koronnego Mikołaja Ostroroga, starosty Jędrzeja Mokronowskiego, chorążego Władysława Wituskiego, kasztelana Sebastiana Wołuckiego, hetmana Jana Zamoyskiego, wojewody Pawła Działyńskiego, sekretarza królewskiego księdza Filipa Lipskiego, wojewody Stanisława Warszyckiego oraz marszałka nadwornego Adama Kazanowskiego i arcybiskupów gnieźnieńskich.

W XVIII stuleciu dwór arcybiskupów przekształcony został w Pałac Prymasowski z wielodzielnym symetrycznym ogrodem na tyłach rezydencji¹². Dawna siedziba Adama Kazanowskiego ustąpiła w 1 poł. XVIII w. miejsca zespołowi pałacowo-ogrodowemu marszałka wielkiego koronnego Józefa Wandalina Mniszcha. Ogród pałacowy marszałka projektowany, jak się sądzi, przez Ricaud de Tirregaille'a ok. 1760 r., miał formę nieregularną i obejmował fragment XVII-wie-

10. Ogród Wielopolskich-Branickich na Nowym Świecie wg planu P. Tirregaille'a, 1762 r. Oprac. G. Ciołek. Repr. W. Gorlewski

10. The Wielopolski-Branicki garden in Nowy Swiat according to a plan by P. Tirregaille, 1762. Prep. by G. Ciołek. Reprod. W. Gorlewski

cznych fortyfikacji zyguntowskich biegnących wzdłuż ulicy Rymarskiej. Na wprost pałacu urządony został dekoracyjny, czwórdzielny parter kwiatowy, a na zachód od niego — okrągły basen. Dawne urządzenia forteczne otrzymały ogrodową oprawę w postaci chłodników na wale i altany, oraz równi pochyłych i ramp położonych wśród ścian szpalerów na stoku fosi i na jej dnie. Klin natomiast między pałacem i wałem wykorzystany został na kwatery ogrodu owocowo-warzywnego (il. 14). Po wzniesieniu w XIX w. przy zachodniej pierzei przy ulicy Rymarskiej kompleksu zabudowań ministra skarbu, Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu oraz Banku Polskiego, a także utworzeniu przed nimi Placu Bankowego, ogród uległ likwidacji i zabudowie domami mieszkalnymi.

Liczne ogrody pałacowe założone zostały również wzdłuż ulicy Miodowej, prowadzącej z centrum miasta ku północy, z przewagą XVIII-wiecznych układów wieloprzestrzennych typu dwudzielnego, do których należały m.in. znane zespoły pałacowo-ogrodowe:

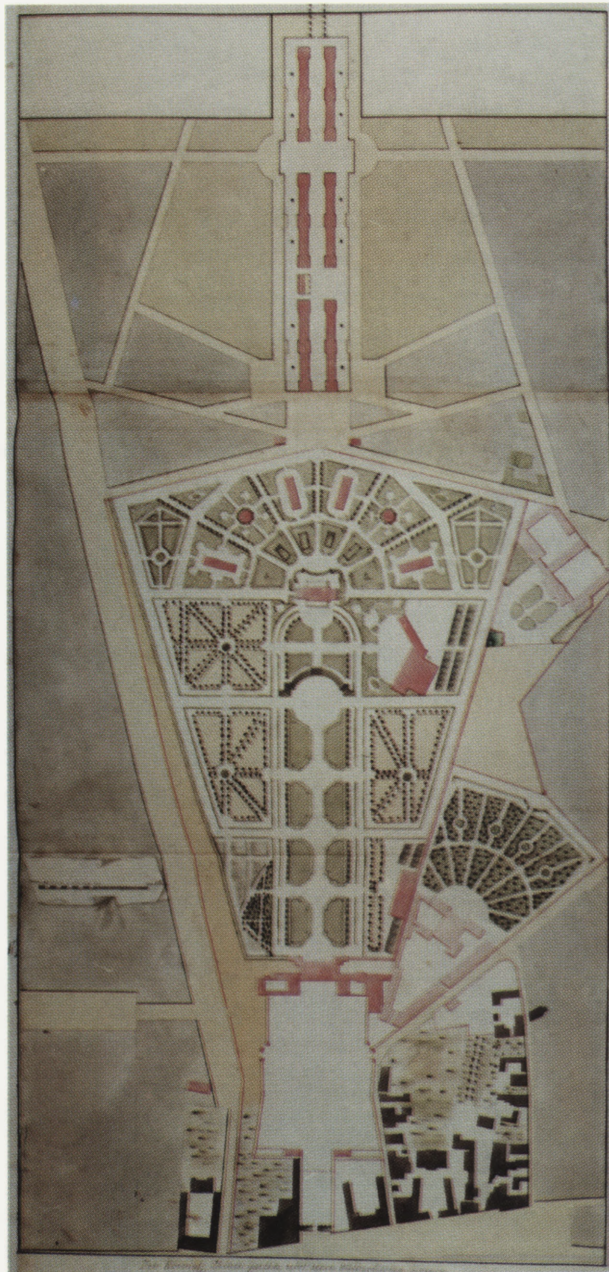
12. Obszerniej o powstaniu, dziejach i przekształceniu rezydencji biskupiej S. Lorentz, *Pałac Prymasowski*, Warszawa 1982.

Radziwiłłów (późniejszy Paca), radcy dworu Augusta III Piotra Riaucourta (obecnie rezydencja prymasa Polski) i medyka Augusta III Henryka Lelewela (Loelhoeffela), oraz usytuowane na narożu ulicy Miodowej i Długiej założenie rezydencjonalne starosty Jerzego Potockiego, należące pod koniec XVIII w. do rodziny Siedlnickich (il. 15). Najciekawszym z nich był ogród Riaucourta, gdzie bogaty układ parterów wypełniających salon ogrodowy ujmowały po bokach cieniste chłodniki, a zamknięcie osi tworzył okazały rokokowy pawilon projektu zapewne Jakuba Fontany, jedyny tego typu zabytek architektury ogrodowej zachowany do dziś w Warszawie (il. na I s. okładki).

U północnego wylotu ulicy Miodowej powstało w ostatniej ćwierci XVII w. jedno z bardziej znanych założeń barokowej Warszawy, projektowany przez Tylmana z Gameren — ogród przy Pałacu Krasieńskich (il. 16), noszącym w XVIII w. nazwę Pałacu Rzeczypospolitej. W XVII stuleciu składał się on z czterech kwadratowych kwater, na które nałożony został trójpromienny układ alej rozchodzących się od bramy na końcu ogrodu ku pałacowi. W połowie XVIII w. trójpromienny układ dróg uległ likwidacji. Kwatery przy pałacu uzyskały formę ozdobnych rokokowych parterów kwiatowych. Kwatery w głębi ogrodu obsadzono drzewami, tworząc jakby wyższe piętro zieleni ogrodowej, by w latach siedemdziesiątych ustąpić miejsca kompozycji o nowym układzie przestrzennym, związanym z utworzeniem tu ogrodu publicznego. Nowa kompozycja ogrodu, oparta wyłącznie na motywach alejowych, przetrwała bez większych zmian do końca XIX w. W latach 1891–1895 regularne dotąd założenie Ogrodu Krasieńskich uległo gruntownej przebudowie, w duchu parku krajobrazowego, dokonanej przez Franciszka Szaniora. W wyniku tego przedsięwzięcia naruszony został dotychczasowy związek kompozycji ogrodowej z architekturą jednego z najwspanialszych pałaców barokowych w Warszawie, co pogłębiło dodatkowo w latach powojennych dwukrotne powiększenie swobodnie zaprojektowanej przestrzeni ogrodowej.

Interesującą późnobarokową formę posiadał także nie istniejący już dziś ogród pałacu kanclerza Jana Fryderyka Sapiehy przy ulicy Zakroczymskiej, z kunsztownie skomponowanymi w 1743 r. rokokowymi parterami kwiatowymi i usytuowanym na osi założenia basenem wodnym oraz zamykającą oś altaną.

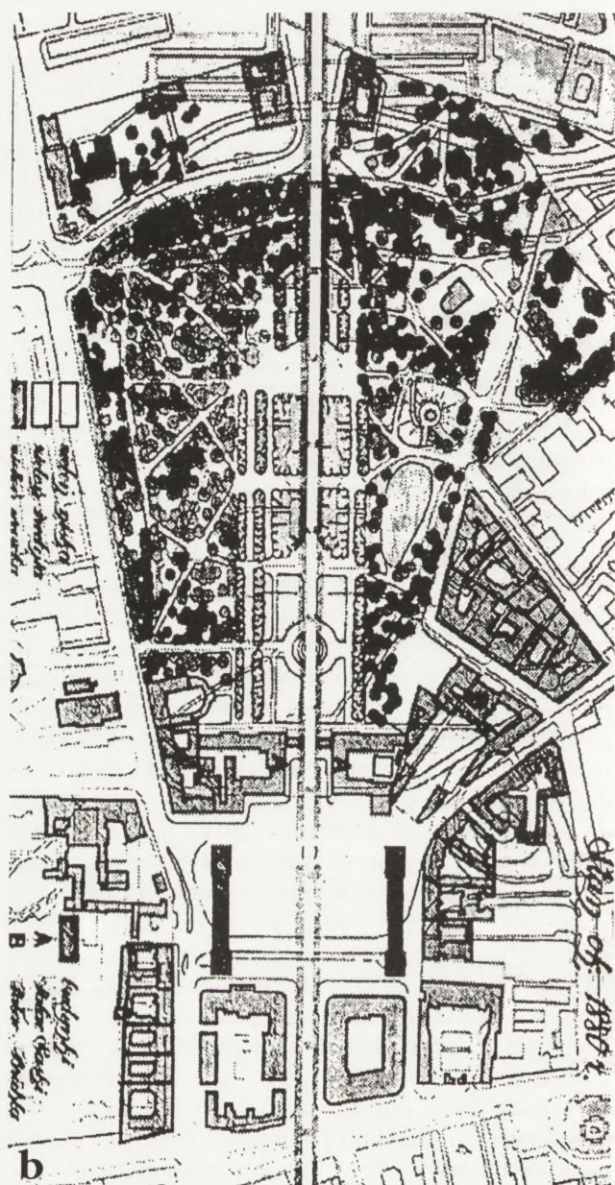
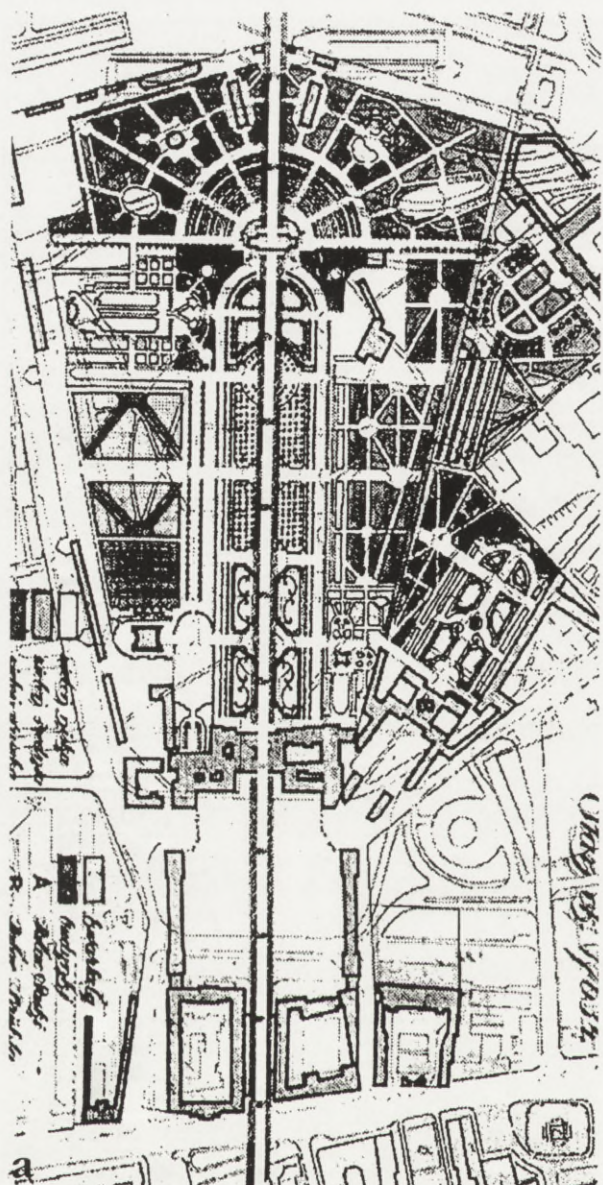
Poza Traktem Królewskim, prowadzącym od Zamku Warszawskiego w kierunku południowym, ulicą Miodową i ulicą Zakroczymską wiodącymi z miasta ku północy, a także ulicą Senatorską biegnącą w kierunku zachodnim, ważną arterią komunikacyjną, przy której powstawały barokowe zespoły pałacowo-ogrodowe była ulica Długa, mająca swą jakby kontynuację w Trakcie Kaliskim, zwanym później ulicą Wolską. Najciekawszym założeniem przy ulicy Długiej był zespół pałacowo-ogrodowy podstolego Stanisława Kleinpolda-Małopolskiego zaprojektowany ok. 1680 r. przez

11. Projekt Ogrodu Saskiego, ok. 1726 r. Album Poturzycki, Biblioteka im. W. Stefanyka we Lwowie. Fot. T. Żółtowska-Huszczka

11. Project of the Saxon Garden, about 1726. The Poturzycki Album, the W. Stefanyk Library in Lviv. Photo: T. Żółtowska-Huszczka

Tylmana z Gameren, gdzie ogrodowi nadano formę asymetrycznej kompozycji kwaterowej zamkniętej na osi głównej altaną. W 2 poł. XVIII w., gdy właścicielem rezydencji był Piotr Riaucourt, ogród uległ późnobarokowej modyfikacji, w wyniku której kwaterym usytuowanym przy samym pałacu nadano charakter płaskiego parteru, a pozostałym — ogrodu ozdobno-użytkowego. W XIX w. pałac wraz z otoczeniem służył celom merkantylnym, co w konsekwencji pociągnęło

12. Plany sytuacyjne Ogrodu Saskiego z lat: a — 1763; b — 1880; c — 1939; d — 1994. Oprac. James Collaborating Architects

12. Situation plans of the Saxon Garden from the years: a — 1763, b — 1880, c — 1939, d — 1994. Prep. by James Collaborating Architects

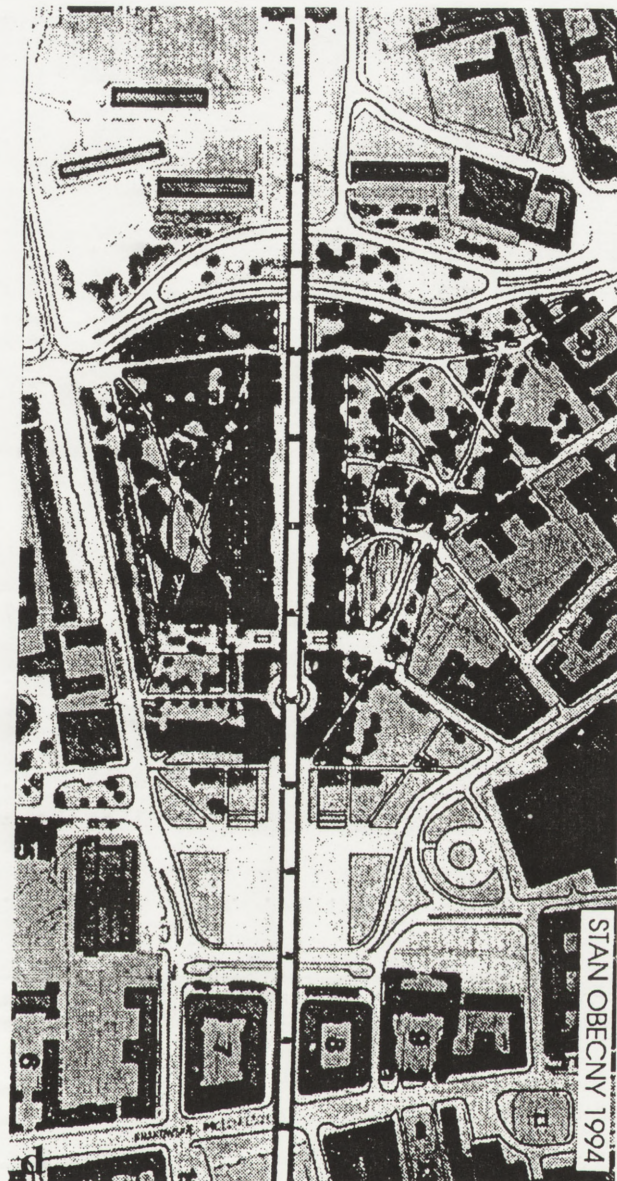
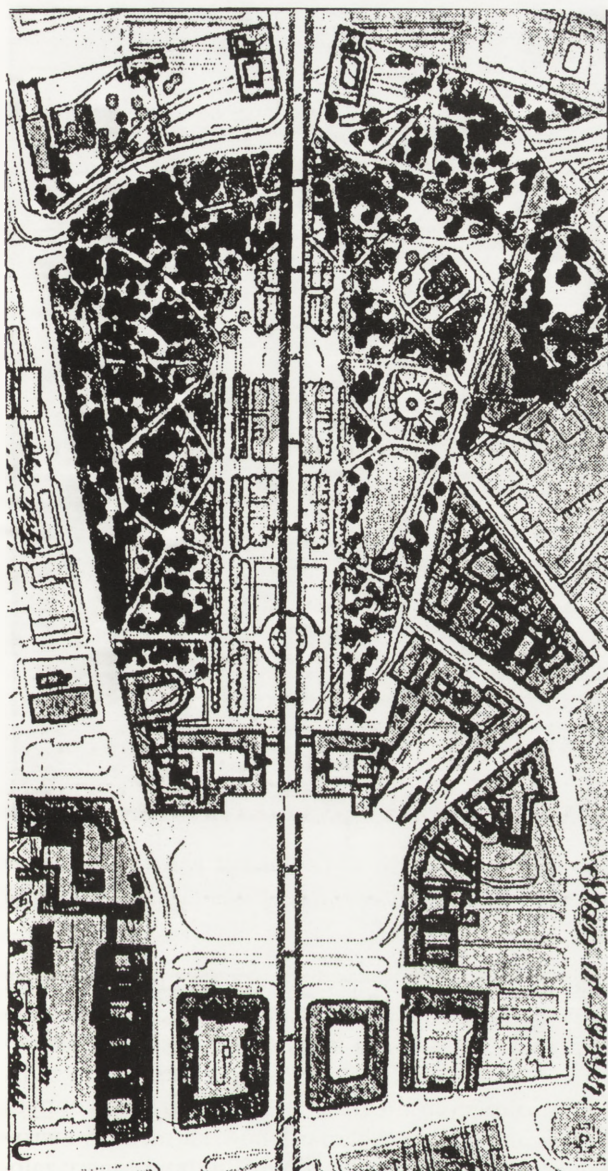
nęło za sobą likwidację historycznego założenia ogrodowego¹³.

W niedalekim sąsiedztwie Pałacu Radziwiłłów, w kwartale zawartym między ulicą Miodową i Bielańską, wzniesiony został w 1 ćwierci XVII w. dwór podskarbiego Mikołaja Daniłowicza wraz z obszernym ogrodem włoskim wypełnionym kwaterami obwiedzionymi bukszpanem, drzewami, z wystawionymi w nim budynkami — altaną i łaźnią. Wraz ze spaleniem dworu przez Szwedów w połowie XVII w. zniszczony został również ogród, którego mimo odbudowy po potopie samej rezydencji nie przywrócono¹⁴.

Więszymi założeniami barokowymi w zachodnim rejonie Warszawy były również dwa zespoły pałacowo-ogrodowe usytuowane przy ulicy Rymarskiej (il. 17). Pierwszy z nich tworzył wielokwaterowy symetryczny ogród przy dworze podskarbiego Bogusława Leszczyńskiego z 1 poł. XVII w., na miejscu którego wzniesiona została sto lat później rezydencja Potockich. Drugim był, należący w XVII w. do Feliksa Kazimierza Potockiego, a następnie do Michała Serwacego Wiśniowieckiego, XVIII-wieczny ogród pałacowy hetmana Michała Kazimierza Ogińskiego. Kompozycję jego stanowił obszerny salon ogrodowy z charakterystycznym

13. Zabytek znany jest głównie jako Pałac pod Czterema Wiatrami, por. M. I. Kwiatkowska i M. Kwiatkowski, *Pałac pod Czterema Wiatrami*, Warszawa 1984.

14. Obiekt nabyty w 1736 r. przez biskupa Andrzeja Żaluskiego zaadaptowany został na siedzibę Biblioteki Żaluskich, a po ostatniej

dla wielu warszawskich ogrodów z czasów saskich półkolistym zakończeniem, wzbogacony kwietnymi partiami i szpalerami — a oś główną założenia — podobnie jak w innych współczesnych ogrodach, podkreślała altana ustawiona w końcu ogrodu. W czasach Królestwa Kongresowego oba założenia pałacowo—ogrodowe przy ulicy Rymarskiej ustąpiły miejsca pałacom rządowym przeznaczonym na siedziby władz skarbowych oraz banku i giełdy.

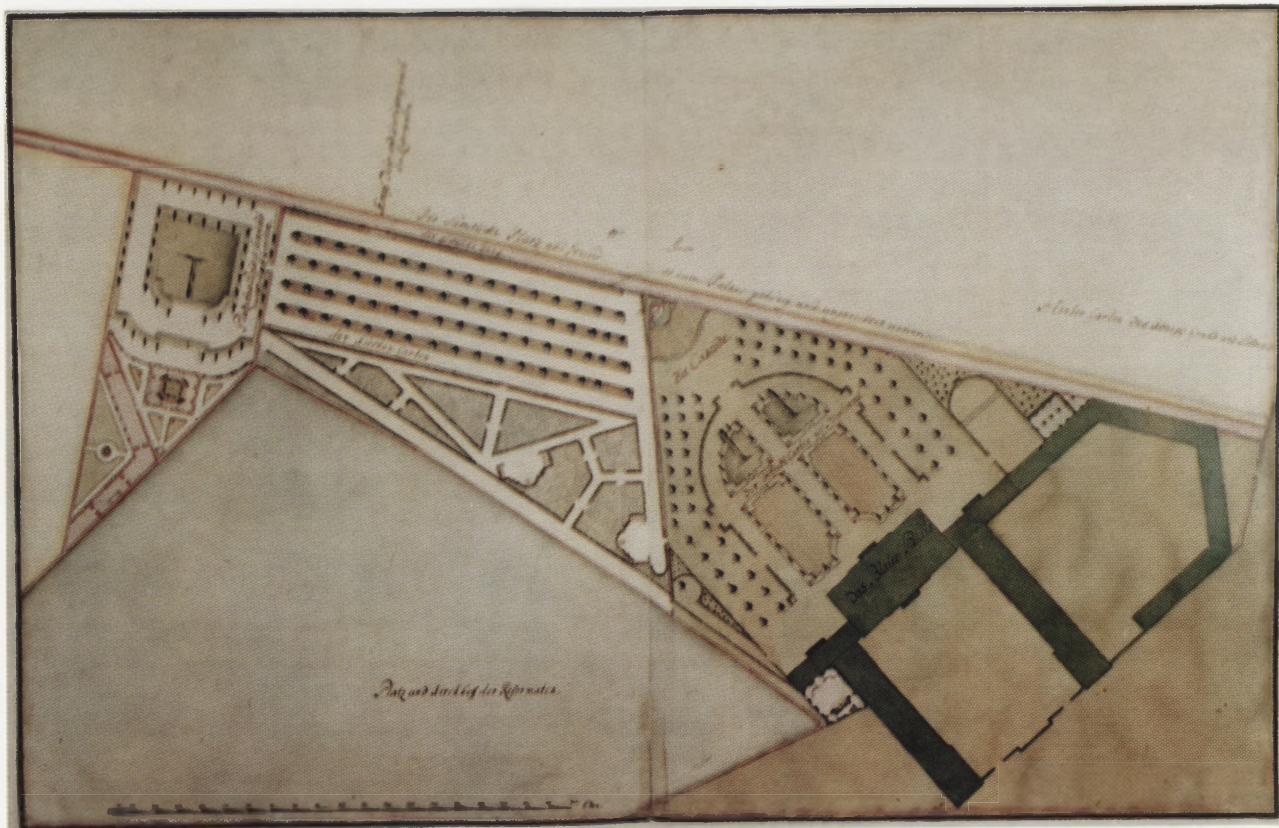
Szczególną skalę rozwiązania pałacowo—ogrodowe reprezentowała usytuowana na Woli, przy trakcie prowadzącym z Warszawy do Poznania, rezydencja ministra Henryka Brühla¹⁵. Zaprojektował ją w połowie XVIII w. J. F. Knöbel według klasycznej zasady

entre cour et jardin (il. 18). W schematyczny podział ogrodu wplecione zostały gabinety, place i chodniki o wyszukanych rokokowych zarysach, zdobne w rozliczne motywy dekoracyjne, roślinne i architektoniczne. Te różnorodne elementy ogrodowe, choć tworzyły odrębne wnętrza, nie wpływały na symetryczny charakter zasadniczego układu kompozycyjnego. W 1830 r. zbudowano na miejscu ogrodu redutę wojską, a później istniejący do dnia dzisiejszego cmentarz prawosławny.

Skrótowy z konieczności obraz założeń ogrodowych barokowej stolicy Rzeczypospolitej nie byłby pełny, gdyby nie wymienić chociażby kilku jeszcze mniej znanych, bo nie zawsze uwzględnianych w legendzie na

wojnie ZAIKS-u i jako tzw. Dom pod Królami wszedł do literatury fachowej; por. K. Zawadzki, *Pałac pod Królami*, Warszawa 1973.

15. Studium historyczne o tym założeniu pałacowo—ogrodowym Brühla opracowała A. Sokolowska, *Z dziejów Woli (w świetle źródeł z połowy XVIII w.)*, (w:) *Dzieje Woli*, Warszawa 1974, s. 79–92.

13. Projekt ogrodu przy Pałacu Błękitnym, ok. 1726 r. Album Poturzycki, Biblioteka im. W. Stefanyka we Lwowie. Fot. T. Żółtowska-Huszcza
 13. Project of a garden next to the Blue Palace, about 1726. The Poturzycki Album, the W. Stefanyk Library in Lviv. Photo: T. Żółtowska-Huszcza

historycznych planach miasta, ogrodów usytuowanych w różnych częściach Warszawy i na jej przedmieściach. Większość z tych założeń stanowiły niewielkie stosunkowo układy ogrodowe dwu- lub czterokwaterowe, typu symetrycznego jednoprzestrzennego, zakładane przy dworach bądź niewielkich pałacach.

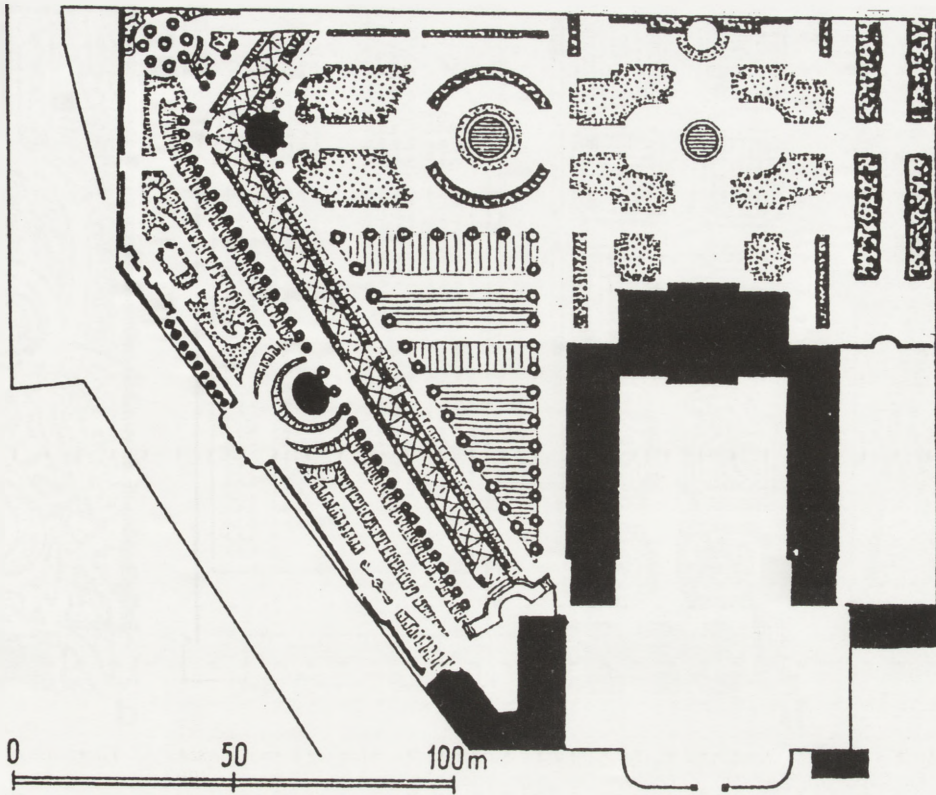
Do grupy tych ogrodów utworzonych jeszcze w XVII w. należał m.in. ogród pałacowy architekta i rzeźbiarza Jana III Sobieskiego — Józefa Szymona Bellottiego przy ulicy Muranowskiej, oraz księdza Pawła Petrykowskiego przy Nowym Świecie, stanowiący w czasach saskich własność podkomorzego Rutkowskiego.

Wśród XVIII-wiecznych założeń ogrodowych dwukwaterowe ogrody istniały m.in. przy dworze biskupa Kajetana Sołtyka na Nowolipiu i wojewody Andrzeja Zamoyskiego przy ulicy Leszno, zaś czterokwaterowy ogród o podziale diagonalnym każdej z kwater przy tzw. Czerwonym Pałacu na ulicy Mazowieckiej, a wkomponowany w trójkątną działkę — przy dworze barona Jana Hoverbecka na rogu ulicy Bielańskiej i Senatorskiej.

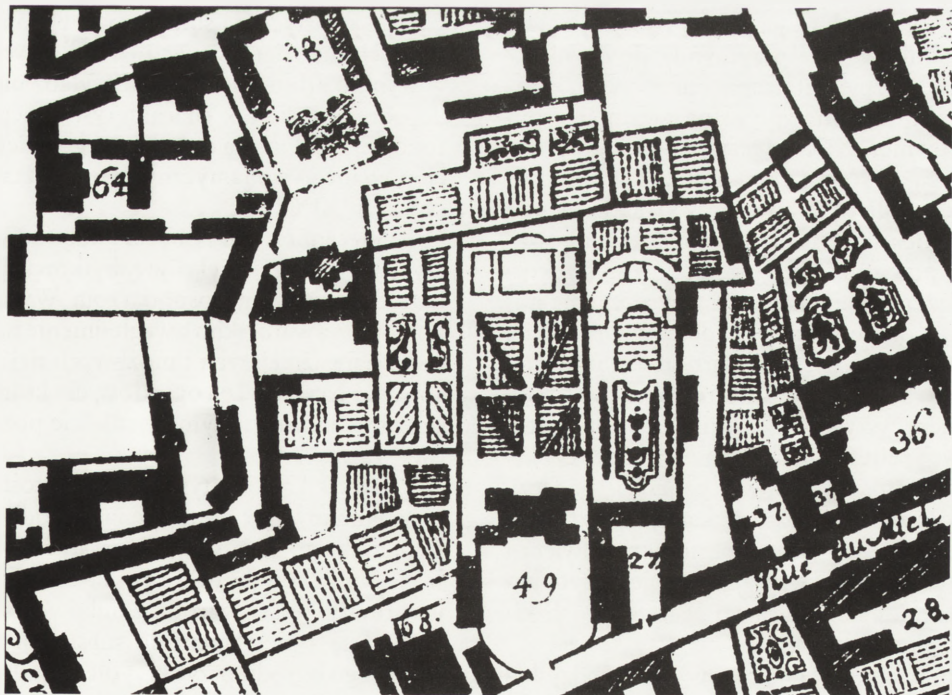
Poza ogrodami związanymi z dworami i pałacami, liczne założenia ogrodowe powstawały także, jak już zostało powiedziane na wstępie — w otoczeniu kościołów i klasztorów. Miały one w części charakter ogrodów ozdobnych, w formie wirydaży i parterów kwiatowych, w części zaś — ogrodów użytkowych,

obejmujących sady, warzywniki i zielniki. Podobnie jak przy ogrodach rezydencjonalnych, najciekawsze rozwiązania zrealizowane zostały przy obiektach sakralnych usytuowanych na skarpie wiślanej, w tym zwłaszcza należących do znanych zgromadzeń zakonnych — sakramentek oraz bernardynów, karmelitów i wizytek przy Krakowskim Przedmieściu. Interesujące założenia ogrodowe powstawały również przy obiektach sakralnych wzniesionych poza terenem skarpy, gdzie na szczególną uwagę zasłużyły zwłaszcza dwa — przy kościele i klasztorze reformatów na ulicy Senatorskiej i przy klasztorze bonifratrów na ulicy Paryszewskiej zwanej dziś Bonifraterską. Pierwszy z nich, obejmujący znaczny teren w sąsiedztwie Ogrodu Saskiego, ofiarowany reformatom przez króla Zygmunta III, był świetnym wieloprzestrzennym założeniem asymetrycznym o zróżnicowanej funkcji i formie kompozycyjnej poszczególnych jego części (il. 19). Drugi z tych ogrodów, o jednoprzestrzennym układzie symetrycznym, bliski był kompozycjom niektórych założeń pałacowo-ogrodowych z aleją na osi budynku i usytuowanymi po obu ich stronach prostokątnymi kwaterami z gwiaździstym układem dzielących je dróg.

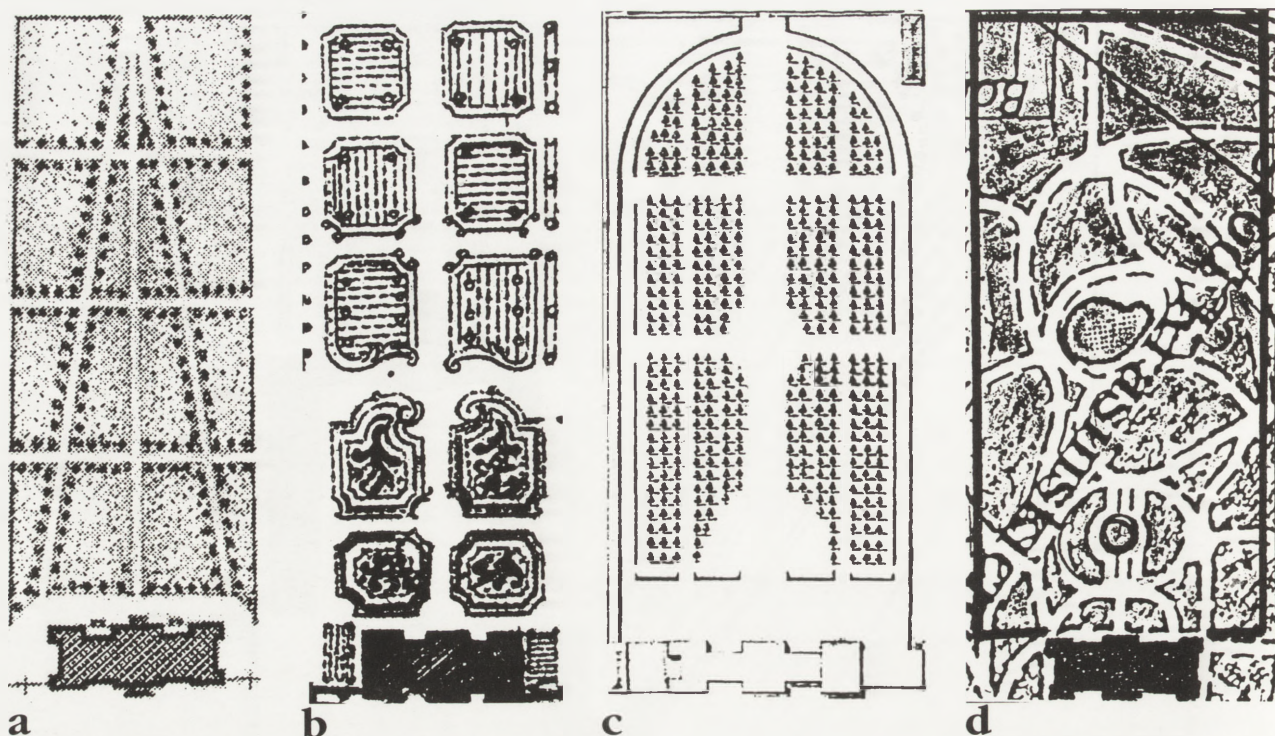
Utracenie przez Warszawę wielu ogrodów, zwłaszcza zaś pełnych swoistego piękna założeń barokowych, zubożyło znacznie nie tylko charakter samego

14. Założenie palacowo-ogrodowe J. W. Mniszcha przy ulicy Senatorskiej — ok. 1762 r. Oprac. G. Ciolek
 14. The J. W. Mniszech palace-garden premise in Senatorska Street, about 1762. Prep. by G. Ciolek

15. Fragment planu Warszawy P. Tirregaille'a, 1762 r. z założeniami palacowo-ogrodowymi przy ulicy Miodowej: Radziwillów (49), P. Riaucourta (27), H. Lelewela (37), Potockich-Siedlnickich (36)
 15. Fragment of a plan of Warsaw by P. Tirregaille, 1762, with the palace-garden premises in Miodowa Street: Radziwill (49), P. Riaucourt (27), H. Lelewel (37) and Potocki-Siednicki (36)

16. Ogród Krasińskich: a — stan z końca XVII w. wg Tylmana z Gameren; b — stan wg planu Warszawy P. Tirregaille'a, 1762 r.; c — stan z końca XVIII w. (A. Kietlińskiego); d — stan obecny (wycinek planu miasta stołecznego Warszawy z 1997 r.)

16. The Krasiński Garden: a — state at the end of the seventeenth century acc. to Tylman von Gameren; b — state according to a plan of Warsaw by P. Tirregaille, 1762; c — state at the end of the eighteenth century (by A. Kietliński); d — present-day state (fragment of a plan of the capital town of Warsaw from 1997)

miasta, lecz także wielu budowli zabytkowych, dla których stanowiły one — jak wiadomo — kunsztowną oprawę i przedłużenie ich treści. Obok wspomnianych na wstępie czynników jakie przyczyniły się do likwidacji lub znacznego zniekształcenia barokowych założen ogrodowych, pewien wpływ na zaistniały stan rzeczy mieli również XIX-wieczni historiografowie sztuki ogrodowej, a wśród nich m.in. Józef Drege i Edmund Jankowski. Dla nich bowiem wszystkie niemal dzieła baroku, z ich tendencjami do podporządkowania elementów przyrodzonych prawdom architektury, stanowiły przejaw złego smaku i zwyrodnienia gustu. Zapominali oni bowiem, że obiektywna ocena dzieła sztuki, w tym także sztuki ogrodowej, powinna odbywać się na tle epoki, w której ono powstało, z uwzględnieniem wszystkich czynników ekonomicznych, społecznych i estetycznych kształtujących tę epokę.

Mimo zmiany stosunku nowej generacji badaczy i konserwatorów zabytków do tej kategorii dziedzictwa kulturalnego, nie podjęto w minionym półwieczu jakichkolwiek działań przywracających niektórym barokowym założeniom ogrodowym Warszawy ich historyczny wygląd.

Jedynym obiektem, który w tym czasie odzyskał swe barokowe walory kompozycyjne i plastyczne, stał

się ogród pałacowy w Wilanowie. Zrekonstruowano go w latach 1948–1964 według projektów Gerarda Ciołka, opartych na sumiennych badaniach ikonograficznych, kartograficznych i źródłowych, chociaż i tu w wyniku arbitralnych decyzji władz nie dopuszczono do odtworzenia tak charakterystycznego dla tego barokowego założenia dwudzielnego dziedzica, zdeprecjonowanego romantycznymi przekształceniami w początkach XIX w.¹⁶

Konieczność zamknięcia odbudowy najważniejszych zespołów i obiektów zabytkowych Warszawy nakazuje dzisiejszym gospodarzom Warszawy i czynnikom konserwatorskim uwzględnić także odbudowę kilku najważniejszych i możliwych dziś do zrewaloryzowania barokowych ogrodów, dla których przy intensywnie zabudowującym się mieście pozostała już ostatnia szansa.

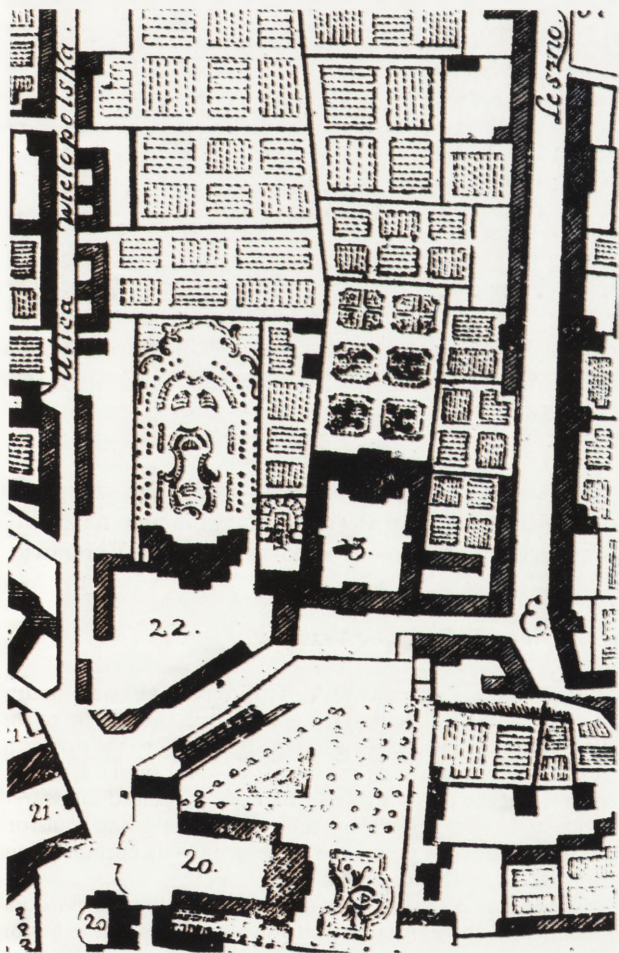
Pierwsze kroki w tym kierunku zostały już podjęte po dokonanych w ostatnich latach odbudowie Zamku Królewskiego z jego charakterystyczną barokową bryłą. J. Bogdanowski i D. Uruska-Suszek stworzyli projekt rewaloryzacji ogrodu zamkowego, w którym odnosząc się z pietyzmem do substancji zabytkowej barokowego ogrodu przy skrzydle południowo-wschodnim podjęli starania, by w twórczym podejściu do

16. Wilanów ma bogatą, cytowaną wielokrotnie literaturę naukową. Najnowszą pracą o tym zabytku i jego rewaloryzacji jest monografia W. Fijałkowskiego, *Królewski Wilanów*, Warszawa 1997.

tradycji być jej kontynuatorami, i aby przechodzący różne przeobrażenia ogród mógł wraz z Zamkiem zaślnić ponownie blaskiem królewskiego założenia rezydencjonalnego¹⁷.

Pomimo szeregu błędnych decyzji dotyczących lokalizacji inwestycyjnych w rejonie największego założenia barokowego, jakim jest Oś Saska, podjęte zostały ostatnio w Ośrodku Ochrony Zabytkowego Krajobrazu w Warszawie prace związane z rewitalizacją Ogrodu Saskiego, w tym zwłaszcza z odtworzeniem jego najważniejszej części — barokowego salonu ogrodowego.

Cennym wkładem w dzieło przywrócenia historycznych walorów warszawskim ogrodom barokowym, może być także odtworzenie dawnej formy założenia ogrodowego przy jednym z najcenniejszych pałaców barokowych w Warszawie, jakim jest Pałac Krasińskich. Odtworzenie ogrodu w barokowych formach XVII bądź XVIII w. dałoby nie tylko powrót do ścisłego związku tego pałacu z ogrodem, lecz także stano-

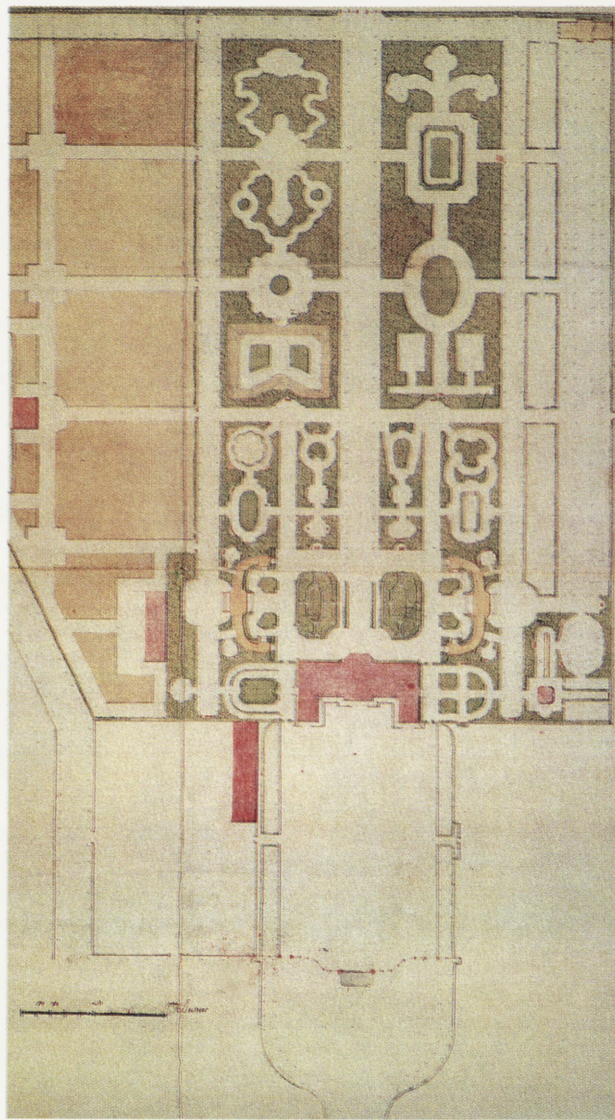
17. Fragment planu Warszawy P. Tirregaille'a, 1762 r. z założeniami ogrodowymi przy ul. Rymarskiej: Ogińskich (22), Potockich (23)

17. Fragment of a plan of Warsaw by P. Tirregaille, 1762, with garden premises in Rymarska Street: Ogiński (22) and Potocki (23)

wiłoby swego rodzaju ekwiwalentne rozwiązanie za współczesne ukształtowanie architektoniczno-urbanistyczne Placu Krasińskich.

Nic nie jest jeszcze stracone, by zabytkowym pałacem na Krakowskim Przedmieściu, stanowiącym siedzibę Akademii Sztuk Pięknych oraz Ministerstwa Kultury i Sztuki, przywrócić ich właściwe otoczenie przez odtworzenie związanych z nimi integralnie późnobarokowych założeń ogrodowych.

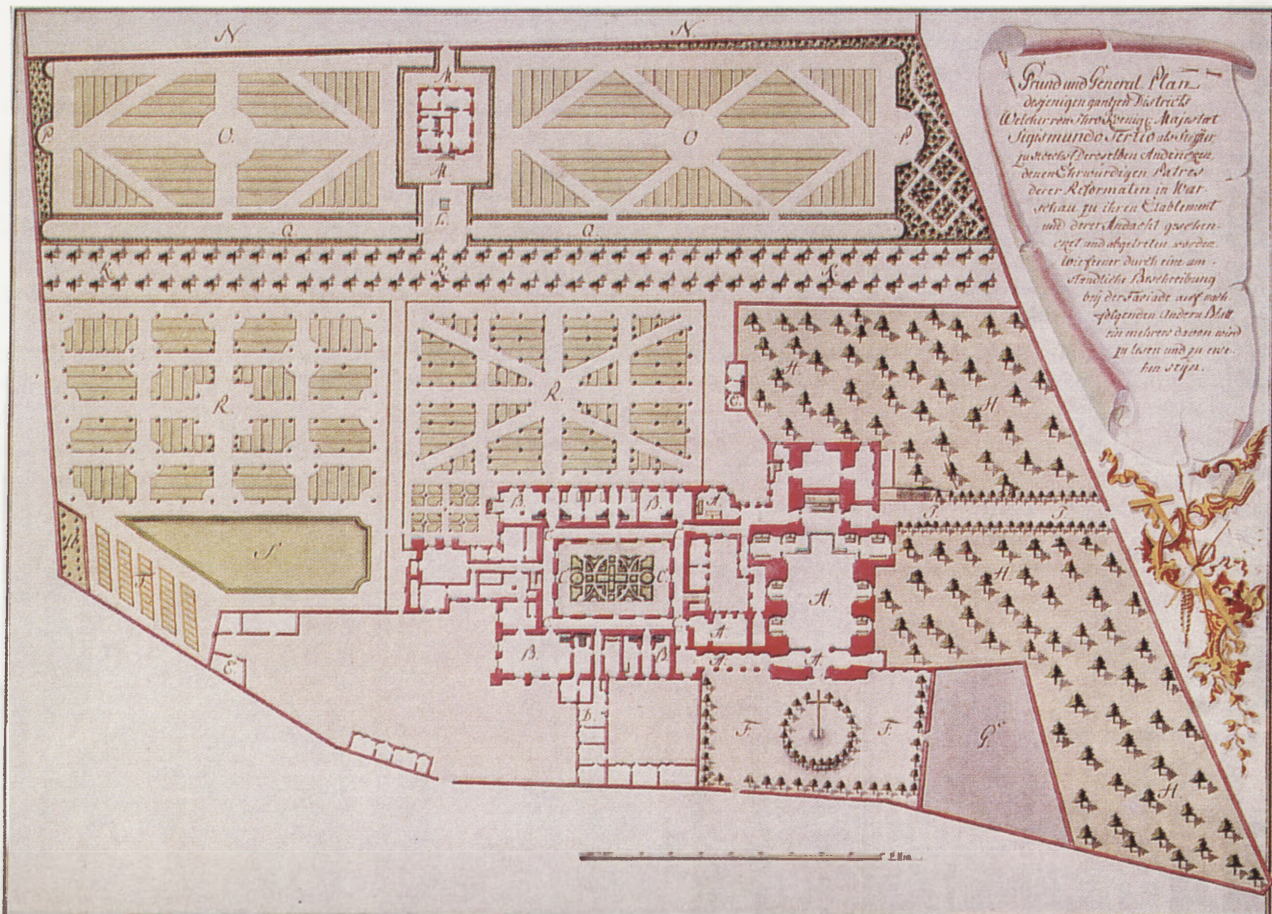
Ważnym dla kultury artystycznej i tożsamości historycznej Warszawy byłoby także przywrócenie barokowych kompozycji ogrodowych przy niektórych obiektach sakralnych, zwłaszcza zaś przy pieczolowicie dziś

18. Projekt założenia pałacowo-ogrodowego H. Brühla na Woli, J. F. Knöbel ok. 1750 r. Archiwum Państwowe w Dreźnie

18. Project of the H. Brühl palace-garden premise in the Wola district, J. F. Knöbel, about 1750. State Archive in Dresden

17. Zob. M. Szafrńska, *Ogród Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 1994, s. 76–77.

19. Plan założenia ogrodowego przy kościele i klasztorze oo. reformatów przy ulicy Senatorskiej, poł. XVIII w. Archiwum Państwowe w Dreźnie
 19. Plan of the garden premises next to the Reformed Franciscan church and monastery in Senatorska Street, mid-eighteenth century. State Archive in Dresden

rewaloryzowanym budynku klasztoru karmelitów na Krakowskim Przedmieściu. Bardzo czytelne na planie Tirregaille'a barokowe partery kwiatowe dają się dzi-

siać bez trudu zrekonstruować, stwarzając szanse dla kunsztownego uformowania otoczenia tego najznakomitszego zespołu kościelno-klasztornego w Warszawie.

***Non omnes res perditae sunt.* On the Gardens of Baroque Warsaw**

Baroque Warsaw comprised the largest Polish town of gardens. Numerous garden premises organically connected with royal residences, magnate palaces and manors of the nobility as well as monastic and church complexes emerged in the town itself, surrounded by ramparts, in its suburbs and in the nearest vicinity. The main sequence assumed form along the line of the Vistula, achieving the most picturesque form on the escarpment and in the river valley. A considerable part of the gardens was also created along the main tracts leading to the west, south and north.

The French *entre cour et jardin* premise was greatly popular in the first half of the seventeenth century up to the last quarter of the eighteenth century. Owing to the dramatic history of Warsaw, wartime cataclysms and spatial transformations of the city, the former Baroque gardens disappeared from its landscape or were subjected to far-going transformations. The only premise which regained its Baroque form is the royal residence in Wilanów.

Work has been initiated on the restoration of Baroque qualities to the garden of the Royal Castle and the Saxon Garden, once the largest royal Baroque premise in Warsaw.